

51256

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

Sectio Historica

Tomus III.

S Z E G E D

Hungaria

1982

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM

Sectio Historica

Tomus III.

S Z E G E D

Hungaria

1982

Kiadja

a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsa

Szerkesztette

Tóth Sándor

T A R T A L O M

- Dr. HEGYI ANDRÁS: Bevezető
- BÉRES MÁRIA: Egy különleges Árpád-kori kemence-típus
Témavezető: Dr. Trogmayer Ottó
- TARI EDIT: Egy későközépkori "kut" anyagának néhány
problémája
Témavezető: Dr. Fodor István
- HORVÁTH ÁGNES: Sidonius Apollinaris levelezési kapcsolatai
Témavezető: Dr. Czuth Béla
- JUHÁSZ MÁRTA: A kalocsai érseki uradalom gazdálkodása
az 1890-es években
Témavezető: Dr. Mérei Gyula
- KÓBOR MÁRTA: Wilhelm Dilthey történetiszemlélete és
metodikája
Témavezető: Dr. Mérei Gyula
- DÁNYI LÁSZLO: Az államkapitalizmus Lenin írásában
1917 októbere előtt
Témavezető: Dr. Anderléné Sajti Enikő dr.

Az 1981-es szegedi OTDK szegedi díjazott dolgozatai (történelem, régészet, klasszika-filológia).

BEVEZETŐ

Nagy örömmel vettük kézbe a történészhallgatók tudományos közleményeinek újabb kötetét, amely bizonyítéka a diákköri műhelymunka újjáéledésének. A dolgozatok tematikája gazdag és sokrétű, s figyelemre méltóak az elért kutatási eredmények is.

Tari Edit munkája olyan problémával foglalkozik, amely eddig "mostoha-
gyermek" volt a magyarországi régészeti kutatásoknak, s a további előrehaladás szempontjából is irányadó következtetéseket von le. Béres Mária, felhasználva a vonatkozó szakirodalmat, megtalálja a kemence térben és időben igen messzire vezető, s viszonylag ritka párhuzamait. A két régészeti dolgozatot követi Horváth Ágnes ókortudományi témájú közleménye, amely Sidonius 147 leveléből meghatározza és térképre viszi 139 címzettje tartózkodási helyét, s ezzel olyan módszert alkalmaz, amely teljesen új, a kiterjedt antik epistolográfia vizsgálatában eddig nem alkalmazták. Juhász Márta tanulmánya eredeti forrásanyagot és szakirodalmat dolgoz fel példamutató módszerességgel a kalocsai érseki uradalom gazdálkodásáról az 1890-es években. Kóbor Márta megállapításait elsődleges forrásokra építette úgy, hogy Wilhelm Dilthey valamennyi, a tárgykör szempontjából figyelembe veendő, alkotását hasznosította és értékesítette a külföldi és hazai eszmetörténeti ismeretelméleti és metodológiai műveket is. Dányi László jól körülhatárolható periódusban orosz és magyar nyelvű források és szakirodalom alapján elemzi Lenin államkapitalizmusra vonatkozó nézeteit.

Kitűnik, hogy a József Attila Tudományegyetem történeti tanszékeinek tudós tanórai irányításával készült, itt bemutatásra kerülő dolgozatok kivétel nélkül értéket képviselnek, s nem egy közülük máris országos elismerést, sikert aratott, öregbítve egyetemünk, s diákköreink jó hírnevét. A kötet manifesztálja hallgatóink szorgos, kitaró és eredményes munkáját és remélhetőleg hasznára lesz azoknak a kutatóknak és érdeklődőknek, akik a tanulmányokban érintett tudományos problémákkal behatóbban foglalkoznak.

Dr. Hegyi András
egyetemi adjunktus

Egy különleges Árpád-kori kemence-típus

BÉRES MÁRIA

Bevezetés

1973-ban az ópusztaszeri Árpád-kori monostor feltárásán a XII. századi kolostorudvaron egy téglából épített különleges kemence került elő. Állapota, rétegtani helyzete nem tette lehetővé közelebbi meghatározását. 1980-ban folytatódott a korábbi ásatásoktól D-re a monostor feltárása. Ekkor sikerült egy csaknem teljesen ép, téglából épült, kavicsboltozós kemencét újból feltárni, így nyílt lehetőség ennek az érdekes kemencetípus korának, funkciójának és eredetének a meghatározására.

A 80/1-es számú kemence leírása

A kemence földbe mélyített volt. Készítéséhez a méreténél alig szélesebb gödröt vájtak ki. A kemence Ny-i fala és a gödör fala között keletkezett 17 cm széles rést a kemence elkészülte után feltöltötték (2. tábla). A kemence alapja 170 x 108 cm, és 95 cm magas. Homokos, szürke agyagba alapozták és 27 x 16 x 5,5 cm-es téglákból építették fel. A kemence sütőlapja szorosan egymás mellé helyezett téglákból áll, köztük vékony agyagfugával. E téglák tetején alig átégett agyagréteg figyelhető meg. A sütőfelületet 0,5 cm vastag hamu és faszénréteg borította. A kemence tudatosan lett használata megszűnte után laza, kevert földdel betöltve. Kettős fala van. A külső fal mintegy szögletes keretként burkolja a belső, ovális kiképzésű falat. A külső és a belső fal kötésben van egymással, a téglák közt a kötőanyag agyag. A falak téglaréseiben az agyagfuga erősen átégett, vörös színű.

A kemence boltozatát a belső, ovális kiképzésű falra építették úgy, hogy a vízszintes helyzetű falazó réglákat egyre nagyobb szögbe állították, mind

több kötőanyagot használva, míg végül szőlőre állított téglák ivelték át a falakat. A boltozás kötőanyaga itt is agyag volt, de ebben az esetben az agyagfugába gyermekököből nagyságu kavicsokat is raktak a jobb kitémasztás miatt (3. tábla). A boltozás is erőteljesen átégett, vöröses fekete színű a téglák belső oldala a magas hőmérséklettől. A kemence legtetejét valószínűleg a hozzátartozó járószint magasságában vastag agyagozás fedte. A 48 x 78 cm-es boltozások szája D felé néz. (1. tábla) A kemencéhez utólag egy fedett előteret is hozzáépítettek. Az előteret a kemencéjével megegyező méretű téglákból képezték ki. Fala nincs kötésben a kemence homlokfalával. (3. tábla) Az előtér alapját 2-5 cm vastagságban szervesanyagokban, hamuban és kalcinált csontokban gazdag anyag töltötte ki, és erre a betöltődésre az előteret minden alapozás nélkül kifalazták. Az előtér alja D-i irányban erőteljesen emelkedik.

A kemencétől 55 cm-re D-i irányban, az előtér K-i falában egy 12 cm átmérőjű cölöp helyét figyelhetjük meg. Vefe szemben a Ny-i fal vonalában egy hasonló átmérőjű cölöplyuk van. Az előtér falai pedig fölötte vannak, egy, a kemence szájától 12 cm-re halad, honfoglalás kori településeinkre jellemző, keskeny és sekély árkon. Az előtér falát a Dny-i sorokban egy gödör vágja el, a Ny-i fal jelentős részét ennek a gödörnek a beásásakor termelték ki. A kemence mellett a K-i oldalon, a felszíntől - 20 cm mélységben egy fal - pusztulása után kitermelt, majd habarcsos márványtöredékekkel feltöltött-alapárka halad.

Az előtér K-i fala valószínűleg ennek az alapozási ároknak a készültékor, vagy a kitermelésekor pusztult lépcsős szerkezetűre. A kemence előterét fedő anyagot nem sikerült megfigyelni.

A 80/1. sz. kemence szerkezetének értelmezése

A kemence kettős falának a funkciója egyrészt az volt, hogy javította a hőtartást, másrészt a külső fal növelte a boltozás szilárdságát. A kemence falai és a boltozata igen erősen átégték, míg a sütőlapja kevésbé. A megfigyelések szerint a falak kívülről, vagy felülről való fűtése kizárt, így csak a kemence belsejében keletkezhetett a kérdéses magas, átvihető hőmérséklet.

Feltehetőleg hirtelen nagy lánggal égő fűtőanyagot, puhafát, száraz fűvet stb. használtak a fűtéshez, és gyakran takarították a parázstól és a hamutól a sütőlapot. Még valószínűbb az az elképzelés, hogy a kemence száján egy tepsiben betolták a parazsat, és ebben a tepsiben tüzeltek, amíg a kemencében kellő hőmérséklet nem keletkezett, majd a tepsit kihúzták. Hasonló eljárásra római kori kemencék kapcsán, Ausztriában láthatunk példákat.¹ Igen fontos a boltozásban levő kavicsok kitémasztáson kívüli szerepe. A pusztaszeri kavicsok anyaga kvarcit.² Ez a kőzet hő hatására rendkívül nehezen melegszik fel, viszont a felveti nagy hőmennyiséget nem könnyen adja át, sokáig tárolja.

Szerepük az, hogy egyenletes, magas hőmérsékletet biztosítsanak a kemencében. Nyilvánvaló, hogy felhasználásuk meghatározó a kemence használatát illetően. A kavicsokat igen messziről szállíthatták Pusztaszerre. Ilyen méretű kvarcit kavicsok ugyanis a lelőhelyhez legközelebb a Duna-kanyarban és Erdélyben fordulnak elő. A kavicsok szakvizsgálata alapján sem tudjuk lelőhelyüket pontosan meghatározni. Valószínűbb azonban Erdélyből való származásuk, mivel onnan vízi úton könnyebben szállíthatták őket.

A kemence ÉK-i sarka igen kis felületen bolygatott volt, azonban mivel semmi füst vagy hőelvezetésére szolgáló nyílás nyomát nem találtuk, egyértelmű, hogy a kemence boltozata használatakor teljesen zárt volt, és a füst a szájnyíláson át távozott. Az előteret munkagödörként használhatták. Helyenként elkülönülő, vastag kupacokban sok halcsont és halpikkely maradványát figyelhettük meg, a nyílt tüzelés nyomaival együtt. (Hamu és faszénréteg.)

A 80/1. sz. kemence funkciója

A kemence szerkezetét megvizsgálva nyilvánvalóvá vált, hogy a funkciója nem lehetett edény,³ cserép- és tégláégetés.⁴ Nem lehetett fémolvasztó⁵ kemence sem. A fűtés funkciójának betöltését a zárt boltozat teszi lehetővé. A kemence nagy tisztasága, kettős fala, valamint a boltozatában

levő kavics, amely huzamos ideig tartó egyenletes, magas hőmérsékletet tud biztosítani, arra utal, hogy kenyérsütő kemence volt. Ezt erősítik még a következő tényezők is:

- A síma sütőfelület; mert így a parazsat gyorsan el lehetett távolítani, hogy a kenyérnek helyet adjon.
- A bubos kiképzés; mert a kemence felnyitásakor gyorsan bele lehet helyezni a kenyereket, és gazdaságos a helykihasználás.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a kemencénket kenyérsütésre használták.

A kemence eredete

A kemence eredetének a meghatározása már sokkal problematikusabb. Elsősorban az jelenti a nehézséget, hogy Magyarországon az 1973-ban Pusztaszaren előkerültén kívül nem ismerünk több ilyen szerkezetű kemencét.⁶ A közeli analógiák hiánya miatt néhány kronológiai, és szerkezeti tekintetben távolabbi analógiákkal vettem össze a kemencét.

1. Kézenfekvő az Árpád-kori házakban és a szabadban levő kemencékkal az összevetés, mert ezeknek a kemencéknek a használata a XI-XIII. sz.-ban általánosan elterjedt volt a magyarság körében.⁷ Az összehasonlítás alapján kitűnt, hogy szerkezetük és méretük miatt a házakban levő Árpád-kori kemencék csak funkciójukban egyeznek meg a pusztaszerei 80/1. sz. kemencével. Az Árpád-kori szabadban lévő kemencékkal összehasonlítva már a következő azonos sajátosságok derültek ki: a földbe mélyítés, a sütőtér nagysága, az előtér kiképzése (meneteles, fedett) és nagysága.⁸ De ezekben a kemencékben még ott is, ahol bőven van, kavics csak legfeljebb a sütőfelületbe beletapasztva fordul elő.⁹ Az Árpád-kori falusi kemencék esetében elsősorban az agyagos sűtőlap, amelybe cseréptöredékeket ógyasztak, tölti be a hőtárolás, az egyenletes hőmérséklet-biztosítás funkcióját. Így tehát leszögezhetjük, hogy az azonosságok ellenére,

mind az építőanyagban, mind az építési módban mutatkozó különbségek, mind az egymásnak megfelelő kemencerészek funkciós különbsége miatt 80/1. sz. pusztaszeri kemencének, eredetét tekintve semmi köze az Árpád-kori szabadban lévő kemencékhez. Az összehasonlítás viszont adatokat szolgáltatott arra, hogy vajon mennyi kenyeret süthettek a pusztaszeri kemencében. A fűtőfelületek azonos ($1,84 \text{ m}^2$) nagysága miatt arra következtethetünk, hogy egy átlagos Árpád-kori család 6-7 fő részére elegendő kenyeret süthettek a 80/1. sz. kemencében. Amennyiben a kolostorban ebben az időben nem működött több ugyanilyen funkciójú kemence, úgy adatokat kaptunk arra vonatkozólag, hány szerzetes lakhatott a kemence használatára idején a szeri monostorban.

Csak építőanyag és szerkezet tekintetében vannak kapcsolatban a pusztaszeri 80/1-es kemencével azok a kemencék, amelyeket az elmúlt években különféle kolostorokban sorozatosan tártak fel, és amelyek fűtésre szolgáltak. Ilyeneket találtak Pécsváradon,¹⁰ az egrí várban,¹¹ a Margitszigeten¹² és a budai domonkos kolostorban,¹³ Ezek is agyag alapozású, kettős falú kemencék a belső faluk szintén ívesen, a külső szögletesen rakott, és a falak téglái kötésben vannak egymással. Ezeknek a kemencéknek a feneké vastag agyag alapozásból áll, amely erősen átégett. Méreteik 80 x 170 cm-estől 250 x 160 cm-estig terjednek. A kemence külső falai a boltozás fölül emelkednek. Itt is a belső falból indul a boltozás. A boltozat hevederes megoldású, a résekre kötőanyag nélkül kavicsokat helyeztek a hőátrolás és a fűstsűrítés céljából. Ezeknél a kemencéknél azonban mindig megtaláljuk a hőelvezető nyílást, a záródugattyút is, és minden esetben helységhez tartoznak. Ilyen szerkezetű fűtőkemencéket már a XIII. sz. végétől sikerült az említett kolostorok némelyikében megfigyelni, de általában későbbiek.

A pusztaszeri 80/1. számú kemence legközelebbi analógiáját, szerkezet és funkció tekintetében egyaránt az aquincumi, Laktanya utcai, tábori kenyérsütő kemencében látjuk,¹⁴ amelynek használatára i. sz. II. sz. első felére keltezhető, és egy nagyobb pékműhely kemencesorának egyik tagjaként működött. (4. tábla) Ez a kemence szerkezetében teljesen megegyezik a puszt-

taszerivel. Az eltérések a következőkben határozhatók meg:

1. Méreteiben, mert a római kemence alapja 3,2 x 2,85 m, magassága pedig 1,6 m. Ebbe a kemencébe úgy 80 db kenyér fért bele, az átlagos római kenyér-méretet figyelembe véve.¹⁵
2. A sütőfelületében; mert ennek a kemencének a téglákból kirakott sütőfelületén 10 cm vastag, erősen átégett agyagréteg volt.
3. Kötőanyagában; ennek a késő-római kemencének az oldalfalaihoz is kavicssal kevert anyagot használtak.
4. Építőanyagában; mert a kemence falai Aquincumban vályagtéglából készültek.
5. Bejáratában; mert ennek a kemencének a szája Ny-i oldalon volt. Mind-ezen különbségek ellenére sem vonhatjuk kétségbe a két kemencetípus lényegi, szerkezeti azonosságát. A Laktanya utcai kemence párhuzamait megtalálhatjuk az óbudai hajógyárszigeti helytartói palotában, Budakalászon, csak kisebb méretekben, Carnuntumban, Pompejiben (5. tábla; 1,3 ábrák), Saalburgban, Numantiában stb.

A császárkortól kezdve a Római Birodalomban az iparosodás kisüzemi szinten fejlődött tovább. A közellátásban való központi szerepe miatt különösen megnőtt a pékségek szerepe.¹⁶ Minden városnegyednek saját péküzeme volt. Vidéken a villa rusticákban és a villa suburbanákban kisebb méretekben, egyszerűbb kivitelben, de ugyanazokat a kemence típusokat használták, mint a városi pékműhelyekben. Elég csak a gagnanoni villa, a Villa dei Misteri, a pompeji Sallust villában, stb. (5. tábla; 2. ábra) levő pékműhely alaprajzára tekinteni.¹⁷ Alaprajz tekintetében mindegyik kemencéhez közel áll a 80/1. sz. pusztaszeri kemence. A fent említett igen régi¹⁸ római kemence típus nemcsak Itáliában, hanem a provinciákban is általánosan elterjedt volt. A pusztaszeri kemence eredetéről feltételezzük, hogy az antik kultúrából hagyományozódott többszörös áttétellel, és benne a római kenyérsütő kemencék

kisebb méretű, egyszerűbb kivitelezésű középkori változatát kell látnunk. Ezzel analóg jelenséget figyelhetünk meg a margitszigeti domonkos kolostor fűtőkemencéje esetében. Erről Feuerné Tóth Rózsa bizonyította be, hogy a római hypocaustumok mintájára épült, középkori, primitívebb kivitelezésű fűtőkemence, amelyet először Ny-Európában a szerzetesek építettek maguknak kolostoraikban, és amely tőlük keletebbre, a későbbiek folyamán közvetítésükkel jutott el. A fűtőkamrák, fűtőkemencék változatlan szerkezetű továbbélését, a szerzetes rendek körében élő, méret és elrendezés tekintetében a kolostor építkezésekre vonatkozó merev szabályokkal magyarázta. A fűtőkemence magyarországi elterjedését a domonkos szerzetesekhez köti.¹⁹ Elméletét Zolnay László is elfogadta.²⁰

A pusztaszeri templom az 5. építési periódusban a szentgalleni típusba tartozott.²¹ Építéséhez, legalábbis ebben az időszakban, feltétlenül nyugati bencés szerzeteseknek is kellett a monostorban tartózkodniuk.

A pusztaszeri 80/1. számú kemence készítőiben, vagy készítettőiben valószínűleg az ebben az időszakban ott élő nyugati bencés szerzeteseket kell látnunk, akik ezt a kemencetípust magukkal hozták Ny-Európából.

A 80/1.sz. kemence datálása

A kemence korának meghatározásához a következő tényezők nyújtanak segítséget.

1. A kemence statigrafiai helyzete. A kemence K-i fala mellett egy épületfal húzódik, amelynek kora semmiképpen sem lehet későbbi, mint a XII. sz. legeleje.²² Jelenleg a terület még nem teljesen feltárt, ezért nem lehet egyértelműen megítélni a kemence és a fal viszonyát. Ezenlőre csak azt lehet biztosan állítani, hogy a kemence használata az elpusztult fal kitermelése előtt megszűnt. A probléma azért is érdekes, mert kérdéses, hogy a kemence helyiségben volt, vagy sem. Pontos válaszadás csak a teljes feltárás után lehetséges.

2. A kemence előterét később falazták hozzá, így a benne található leletanyag koránál biztosan idősebb a kemence építési kora.
3. Nagymértékben segíti a datálást a kemence előterét vágó gödörből előkerült leletanyag, mert a gödör koránál idősebb a kemence és az előtere is.
4. A kemencéből csak egy közelebbi kormeghatározásra alkalmatlan oszlop-töredék került elő.

A kemence Dny-i sarkát elvágó gödör miatt a kemence előterének betöltésében levő leletanyag és a gödör anyagának szétválasztása megnehezült. A gödör beásása során a korábbi leletanyag, az előtér anyaga bekerült a gödörbe, illetve annak használata során a gödör falában levő korai leletanyag belemosódott.

A gödörhöz biztosan köthető kerámia nagymértékben egységes. Kézikorongon készült, gondosan megmunkált fehérkerámia a jellemző, amely a gödört a XIII. sz. végére datálja. Ettől az egységes leletanyagtól jól elválik egy a XI-XII. sz. fordulójára keltezhető kerámiacsoport, amelynek kisebb része a gödörben, nagyobb része a kemence előterének a betöltésében volt.²³ Az edényformák szerint az előkerült kerámia anyagot 3 csoportba oszthatjuk. A legtöbb a fazéktöredék, de főlet a XIII. sz.-ből gyakori a "más formájú" edény is. Valamint jelentős számú cseréput perem- és oldaltöredéke került elő.

A XI-XII. sz. fordulójának leletanyaga

A perem és a profiltöredékek alapján végzett rekonstrukció szerint az ebből a korszakból származó fazekak általában 10-12 cm magasak, és ugyanilyen nagy a széjátmérőjük is. Az edényfal vastagsága általában 0,5 - 0,9 cm között változik. Nehéz kézikorongon készültek az edények, hurkatechnikával építették fel őket. Színük barnás, barnásfekete és szürkésfekete.

Közepesen kiégetettek, általában csillámos homokkal soványítottak. Peremük ívesen, vagy vízszintesen kihajló, lekerekítettek, vagy szögletesek. Fenékbélyeges aljtöredék nem került elő, de a legtöbb edény alján jól látható, hogy tányéros kézikorongon készült. Összességében kevés köztük a diszitett darab. A töredékeken a következő diszítéseket találjuk: a perem alatt körben körömmel bevagdolás, az edény oldalán vízszintesen körbefutó, sima- és hullámvonalköteg, perem alatt körömmel bekarcolt girland diszítés.

A korai edények sorába illik egy sárgásbarna színű, fényezett felületű edény kiöntőcsövének a töredéke. Ez a feltehetőleg ital tartására szolgáló korsó az Árpád-korban a diszesebb edények közé számított.²⁴ Szintén valamikor diszedény lehetett egy a perem alatt köröm bekarcolással, girland mintával diszitett sárgás színűre égetett tál töredéke.

A XI-XII. sz. fordulójára keltezhető leletanyagban előkerült 2 db szürkés-fekete színűre égetett, durva, vastagfalú, kavicsal soványított tárolóedény aljtöredéke.

A XI-XII. sz. fordulójáról való kerámi anyagot feltételesen a kemence előterének leletanyagaként határozzuk meg, és kb. ezzel egyidősnek tartjuk a kemencét.

A kemence előterét vágó gödör leletanyaga

A XIII. sz-i anyag fazekai többnyire fehér színűre égetettek. Jellegzetes, magas, enyhén ívesen kihajló pereműek. Igen vékony falúak, szépen kidolgozottak. Sok az edény falán sűrűn, mélyen vízszintesen körbefutó, bekarcolt vonallal diszitett töredék közöttük. A fazekak méretei is már változatosabbak. Az ebből az időszakból származó edények formakincsekben is gazdagabbak. A perem és az oldaltöredékek arra utalnak, hogy nagy számú korsót, palackot, bögrét és kancsószerű edényt is használtak már ekkor. A legtöbbjük jó minőségű, diszes fehérkerámia, de vörös, feketésvörös és barnásvörös egyszerűbb edények is vannak köztük. Előkerült egy, az alján vörös festék-

kel sávosan festett fehér kerámiából készült kancsó aljtüredéke is. *

A cseréputók

Az előtér és a gödör leletegyüttesén belül a cseréputók megítélése a leg-problematikusabb, mert mind a gödörből, mind a kemence bolygatatlan elő-teréből kerültek elő. A perem kiképzése alapján az itt előkerült cseré-putókat két típusba oszthatjuk. Az egyik típusba a megvastagított peremet az edényfal visszahajjtásával készítették. A perem átmetszete közel négy-zet, vagy rövidebb oldalára állított téglalap alakú. A peremet egymással szemben páros lyukpárral látták el, úgy hogy függőlegesen átfurták.

A másik típusú utók azok, amelyeknek 2,8 - 3,7 cm széles, 0,7 - 1,1 cm vastag peremük van, amely az edény belseje felé nyulik inkább (T-perem). A perem átmetszete ebben az esetben hosszabb oldalára fektetett téglalap. A peremet középvonalában egymástól 4,8 - 5,7 cm távolságra függőlege- sen és párosan átfurták egymással szemben.

Mindkét típusú peremhez egy-egy üstformu tartozik. Az első típusba tarto- zók erősen bikonikusak, alacsonyabbak, és aljuk gömbszelet formájú. A szé- les peremhez hengersizű test és laposabb alj tartozik. Ezeknél az üstök- nél az oldal és az alj összedolgozásánál éles törés figyelhető meg. Az első típusú bogrács valamennyi darabja homokkal soványítva készült. (28 perem) A második típusúak erősebben, vagy kevésbé, de apró kavicsal soványít- tottak. Mindkét típusba tartozó üstökről elmondható, hogy szűkebb szájuak és magasabbak, mint a korai üsttípusok általában. Kézikorongon készültek, jó kidolgozásúak, falvastagságuk 0,7 - 1,5 cm között van. Külső oldalun- kon, peremükön kívül-belül vöröstre festettek. Erősen komosra égtek, fűs- tősek. A használati módjukból következik, hogy a festésnek az üstök ese- tében nem díszítő, hanem funkcionális szerepe van. Égetés előtt az üstöket vörös engobbal befestették az edény külső felületén, így az agyag tömöreb- bé vált, kevésbé eresztette át a vizet.

Az egyhelyről előkerült két típusú üstök közötti különbségnek az okai lehetnek funkcionális,²⁵ etnikai,²⁶ és kronológiai okok.²⁷

A kerámiaanyagon kívül néhány vastárgy és csonteszköz töredéke is előkerült a kemence előteréből. A gömbtűskés, igen kis méretű sarkantyút egyértelműen a XI-XII. sz. fordulójára lehet datálni.²⁸ A többi tárgy korát közelebbről nem lehet meghatározni. Ezek: vasszegek, vaskés, vascsat és egy faragott, díszes, csont késnyél töredéke. (6. tábla)

Az adatok alapján a kemence elkészülését a XI. sz. legvégére határozhatjuk meg. Használata pedig a XII. sz. legelejéig terjedhetett. A datálás kérdésében véglegesen csak a terület teljes feltárása után lehet állást foglalni, bár lényeges változás nem várható e kérdésben.

Összefoglalás

1980-ban a pusztaszeri Árpád-kori monostorban egy kettős falu, téglából épült kemence került elő, amelynek téglából kirakott vízszintes sütőlapja és kavicsos boltozása volt.

Szerkezetének vizsgálata és értelmezése alapján nyilvánvaló, hogy kenyérsütésre használták.

Szerkezetében legközelebbi analógiáját az aquincumi Laktanya utcai későrómai tábori kenyérsütőkemencében látjuk.

Feltételezzük, hogy ez a római korban általános kemencetípus áthagyományozódott az antik kultúrából, és a pusztaszeri kemencében ennek a kemencetípusnak a középkori, egyszerűbb kivitelezésű változatát kell látnunk. Feltételezzük, hogy ez a kemencetípus Ny-Európából, a Ny-i bencés szerzetesek közvetítésével juthatott el Pusztaszerre.

A kemence előterében talált leletanyag alapján a használata a XI. sz. legvégére, a XII. sz. legelejére tehető.

JEGYZETEK

1. Otto Urban (osztrák régész) szíves szóbeli közlése, közöletlen ásatása alapján.
2. A kavicsok vizsgálatát a JATE Geokémiai, Ásványtani és Kőzettani Tanszékén dr. Mucsi Mihály végezte el.
Szakvéleménye a mellékletben. Segítségét ez uton is nagyon köszönöm.
3. Az edényégető kemencék rostélyai rendelkeznek, a pusztaszeri kemence esetében ennek nem akadtunk a nyomára.
4. Az ovális alap rendkívül rossz kihasználtságúvá tenné a cserép- és tégláégető kemencét. Az alig átágett sütőfelület arra utal, hogy a kemencében a cserép és tégláégetéshez a hőmérséklet alacsony volt. Erre a célra a kemence mérete is túl kicsi lenne.
5. Fémolvasztásra semmilyen nyom sem utal.
6. Vésztő-Mágoron a Csolt-nemzetség monostorában került elő hasonló szerkezetű kemence. T. Juhász Irén ásatása. Publikálás alatt.
7. Méri István: Árpád-kori szabadban levő kemencék A.É. 90/1963/273-281.
8. A szabadban levő kemencék sütőfelületének a méretei általában 122 x 151 cm, 152 x 152, 114 x 130 stb.
A magasságuk: 38 - 77 cm között.
A pusztaszeri 80/1. sz. kemence sütőfelület: 170 x 108 cm, magassága: 95 cm.
Az előtér adatai Méri István szerint: hossza: 192-250 cm, szélességet 105 - 220 cm. Pusztaszeren a 80/1. sz. kemencénél: 213 x 103.
Az Árpád-kori szabadban levő kemence adatai Méri István idézett művéből valók.
9. Méri I.m. 275.

10. Kozák Károly szíves szóbeli közlése. Segítségét ez uton is köszönöm.
11. U.o.
12. Feurné, Tóth Rózsa: Középkori hypocaustum a Margitszigeten Bud. Rég. XX (1963) 427-448.
13. H. Gyürki Katalin: Az egykori budai domonkos kolostor Pannonia, Bp. 1976. 23.
14. Kaba Melinda: Tóbori kenyérsütő kemence Aquincumból Bud. Rég. XVII. (1956) 153-161.
15. Kaba: I.m. 157.
16. Castiglione László: Pompeji Corvina, Bp. 1973. 73-78; 83-84.
17. Castiglione: I.m. 76.: A "Villa del Misteri" alaprajza 79.: A villa rustica Gragnano közelében
María J. Sergejenko: Pompeji, Leipzig, 1954.
93: 31. kép: Backerei im Haus des Sallust
94: 32. kép: Plan einer Backerei
18. A villák rendszere a római gazdasági életben már i.e. II. sz-ban kialakult. Velük együtt élt már nyilván ez a kemence típus is.
Castiglione I.m. 78.
19. Ld. 12.].
20. Zolnay László: Kincses Magyarország Magvető, 1977. 263-264.
Vollt Pál: Hunyadi Mátyás budavári majolika gyártó műhelye Bud. Rég. XVII. (1956) 73-82.
A kérdéses kemencéket Hunyadi Mátyás udvarában működő majolika égető kemencéknek határozta meg, az ásató régész Zolnay László véleményével ellentétben.
21. Trogmayer O. - Zombori I.: Szer monostorától Opusztaszerig Magvető, 1980. 16-17.

22. Az ásató régész, Vályi Katalin szíves szóbeli közlése
23. A kerámia anyag meghatározásában főleg Holl Imre, Kovalovszki Julia, Mesterházi Károly, Parádi Nándor és Szabó János Győző idevonatkozó munkáira támaszkodtam.
24. Az Árpád-korban kis mennyiségben, de nagy területen használhatták. Az eddigiekből úgy tűnik, hogy csak a folyadék (ital) tartására szolgáló szűknyaku (palack, korsó) edények egy részének felületét fényezték. Cs. Sós Ágnes - Parádi Nándor: A csótaljai Árpád-kori temető és település FA XXII. (1971) 130.
25. Elképzelhető, hogy a szűkebb száju, kavicsal soványított, széles peremű bográcsokban a lassan fővő ételeket készítették, azokat, amelyeknek gyors párolgása nem volt kívánatos.
A középkori étrend ismeretében (ld. Zolnay: i.m. 303-339) elsősorban levesekre gondolhatunk, mert a babot, borsót, kölest inkább fazekakban főzték.
A másik típusu üstökben (keskeny, magas perem; erősen bikónikus test) inkább a hirtelen fővő, gyorsan párolgó ételeket készítették.
26. Bólint Csanád: A kutya a X-XIII. sz-í magyar hitvilágban MFME 1971/1. 298-299.
u.ő: SZÖM I.1. 1976. 142.
Fodor István: Cseréputtjeink származása AÉ. 102. (1975) 250-266.
27. Nem zárhatjuk ki a két bogrács típus használata közötti időrendi különbség lehetőségét sem. Ezen kérdések eldöntésére azonban a tárgyalt objektum leletanyaga nem elegendő. Szükséges volna, hogy mind az ásatásokon, mint a terepbejárásokon pontosan megfigyeljék, rögzítsék és térképre vigyék a különböző típusú cseréputtök előkerülési helyeit, mert így kerülhetnénk közelebb a "bogrács-kérdés" megoldásához.

28. Ilyen sarkantyú került elő: Sövényháza MFM 1884 86/4 (elveszett),
szórvány MFM 1905/34. (elveszett), Csátalja Cs. Sós-Parádi FÁ
22.1971.129.9/11., Szabolcs-Kisfalud Fodor FÁ 26.1975.181.9./1.,
Nagy Géza: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon ÁÉ
16/1896/ 360.362., Nagy Géza: A Szabolcs megyei Múzeum közép-
kori sarkantyúi ÁÉ. 18./1898/. 60-61.

MELLÉKLET

I.

Az ópusztaszeri 80/1. sz. kemence kovicsai

A megvizsgált 15 db kovics közül a legnagyobb közel 300 g volt. A többség jól koptatott, de előfordult kevésbé koptatott is.

Az anyag meghatározása

13 db metamorf származású kvarcit kovics

1 db metamorf származású metahomokkő kovics

1 db vulkáni utóműködés révén keletkezett hidrokvarcit kovics

Ez utóbbi a legnagyobb és a legkevésbé koptatott. Valamennyi erősen átégett, valószínű, hogy igen magas hőmérsékleten használták a kemencét.

Pontos származási helyük nem határozható meg.

Dr. Mucsi Mihály JATE

II.

Az ópusztaszeri 80/1. sz. kemence előteréből előkerült állatcsontok meghatározása

Az előkerült ÁCS fajok szerinti megoszlása:

Szarvasmarha	38 db
Kiskérődző	83 db
Sertés	7 db
háziállat	128 db

A kiskérődzők között a juh és a kecske fordult elő, közülük a juh volt a domináns.

hal	36 db
madár	10 db
	<hr/>
vad	46 db

A halcsontok közt nagyon sok halpikkely fordult elő.

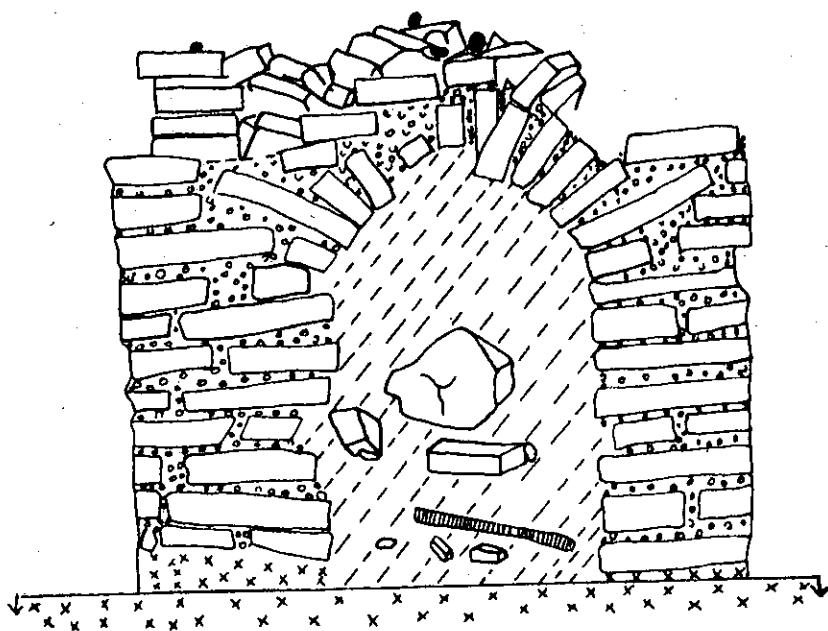
Összesen mintegy 174 csont került meghatározásra. Ebből mindössze 6 db volt a kemence belsejében, az összes többi ÁCS a kemence előteréből, annak betöltésében volt.

Vörös István MNM

Szíves segítségüket ezuton is köszönöm.

A 80/1-es számú kemence előlnézete

M.:1:10

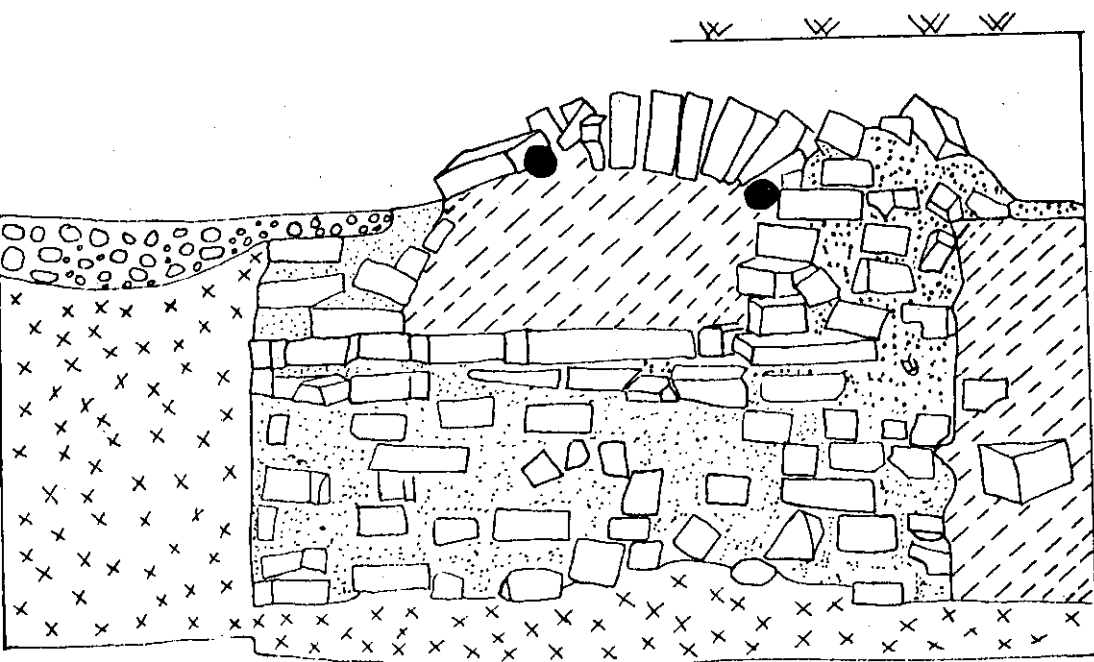

- TÉGLA
- AGYAG KÖTŐANYAG
- KŐ
- CSONT
- LAZA BETÖLTÉS
KEVERT FÖLD
- SZÜRKÉS HOMOKOS AGYAG
- KAVICS

1. tábla

A 80/1-es számú kemence hátulnézete

M.:1:10

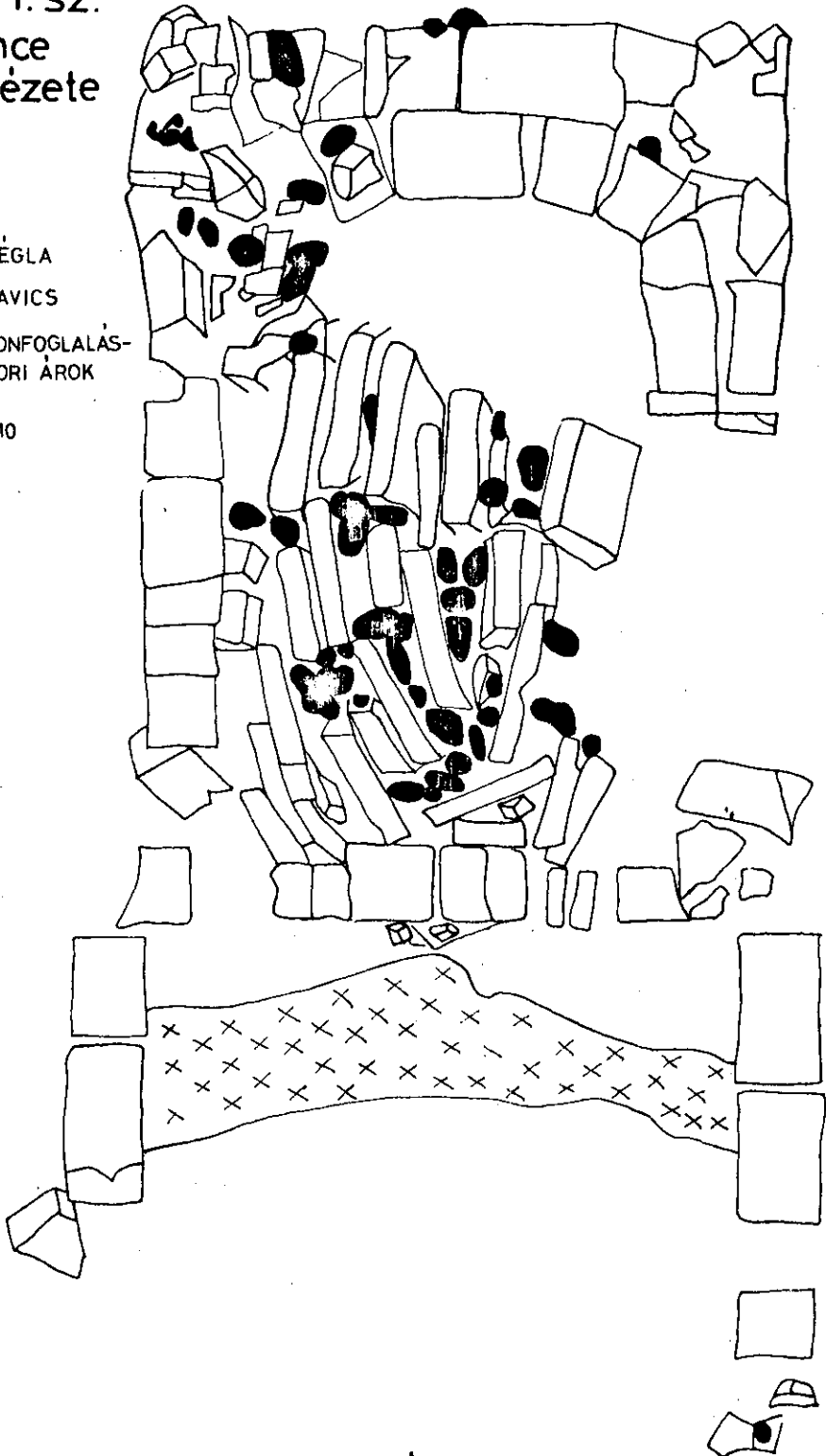
- KAVICS
- HABARCSOS, KEVERT TÖRMELEK
- SÁRGA AGYAG
- LAZA BETÖLTÉS, KEVERT FÖLD
- SZÜRKÉS, HOMOKOS AGYAG
- TÉGLA

2.tábla

A 80/1. sz.
kemence
felülnézete

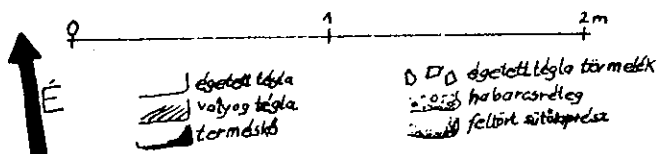
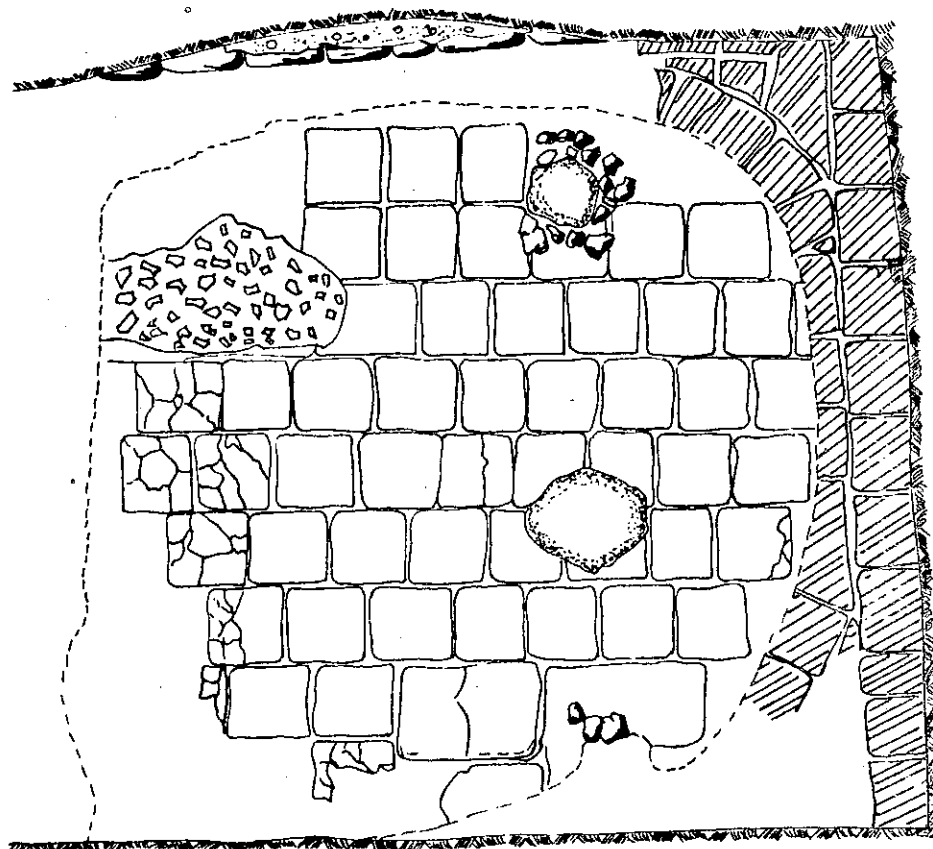
- TÉGLA
- KAVICS
- ⊗ HONFOGLALÁS-
KORI ÁROK

M.: 1:10

3.tábla

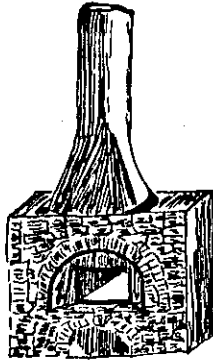
Az aquincumi laktanya utcai táborig kenyér- sütő kemence alaprajza

4.tábla

POMPEJI KEMENCÉK

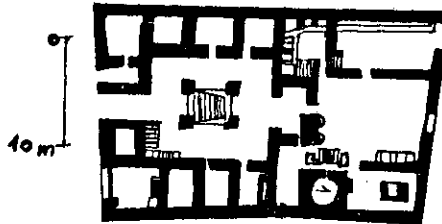
KEMENCE A SALLUST-HÁZ
PÉKSÉGÉBŐL

1. ÁBRA

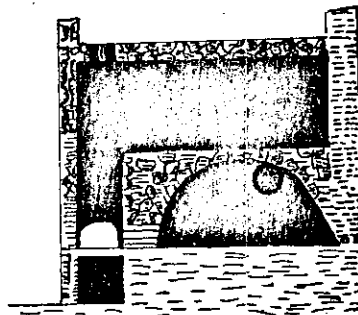
EGY PÉKMŰHELY
ALAPRAJZA

1 = a kemence

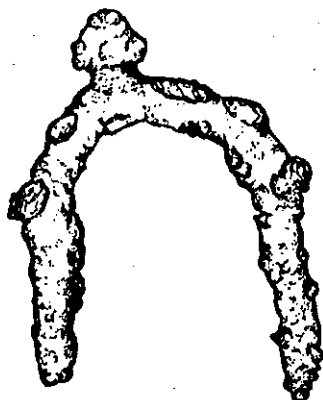
2. ÁBRA

EGY PÉKSÉG KEMENCÉ-
JÉNEK METSZETE

3. ÁBRA

A kemence előterének leletei

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

6.tábla

Egy későközépkori "kút" anyagának néhány problémája

TARI EDIT

Szeged központjában (az egykori szegedi Vár területén) 1978-ban a Nemzeti Színház épületének felújításakor alapozásvizsgálatokat, statikai méréseket végeztek. A mérésekhez szükséges szondák ásásakor a munkások cserepeket találtak. (Az épület alapozása 570 cm mély volt)

A kihívott régész több alkalommal és az épület több pontjáról szedett össze cserepeket. A leletek túlnyomó többségét a Színház alagsorában nyitott aknából előkerült "régfi fahordóban" találta, - 400,450 cm mélyen. Mint arról később szó lesz, ezt hitték kútnak.

A hordó tartalma: Cserépedény-, üveg-, és kályhacsempe töredékek, fém-, bőr-, fa-, és állatsont maradványok voltak.

Az alagsor alatt még egy pincerendszer is húzódik, amiről bővebb adatokat nem sikerült szerezni. A leletkörülményekről fénykép, ill. rajz-dokumentáció nem készült.

A színház alagsora, s a pince jelenleg víz alatt áll, így utólagos terepszemlére nem nyílt lehetőség.

Dolgozatomban elsősorban a hordó anyagával foglalkozom.

Az emlékanyag számbavétele

(Csak azoknak a leleteknek jelzem előkerülésük helyét, melyek nem a hordóból (400,450 cm) kerültek felszínre.)

Korsók, fazekak és töredékeik

1. Cserépkorsó töredéke, pereme hiányzik, valószínűleg felsőfüles volt. Durva szemcséjű homokkal soványított, rosszul kiégetett. Feneke fölött teste kihasasodik, vállán felfelé ivelő fulének töredéke. Diszítettlen. A hordó mellől a szűz talajból, ~ 400, 450 cm mélyről.
Méretei: fá: 10 cm, m: 23,5 cm, fv: 0,9 - 1 cm.²
2. Cserépkorsó töredéke, pereme hiányzik. Homokkal soványított, szemcsés anyagú, érdes felületű, kívül téglaszínű, belül sötétszürke edény. Nyújtott, ivelt teste fenékben összeszűkül. Belső felületén erős hornyolások (korongozás nyoma).
M: fá: 12 cm, m: 26,5 cm.
3. Korsó fenék-, faltöredéke, feneke fölött a hasrész kiöblösödés. Jól iszapolt, foltosan égetett, szürke színű edény. Hasvonalán két vízszintesen körbefutó karcolás között függőlegesen bekarcolt vonalakkal. E fölött besimitás nyomai.
M: fá: 12,5 dm, m: 18,5 cm, fv: 0,3 - 0,4 cm.
4. Korsó fenékfaltöredéke. Az előző edénnyel anyagában, színében, diszítésében teljesen megegyező darab.
Az alagsor betöltéséből, a járdaszint és - 250 cm közt. M: fá: 11,5 cm, m: 15 cm.
5. Korsó válltöredéke. Az előző két edényhez tartozó darab. Jól iszapolt, foltosan égetett, szürke színű. A töredék felső és alsó részén függőleges besimitások között karcolt vonalkötegben girland-disz fut körbe.
M: sz: 23 cm, m: 14 cm.

6. Korsó perem, nyak és fültöredéke. Csúcskös száju, pereme bordázással erősen tagolt. A ful nyakhoz csatlakozásánál több sávban karcolt vonal fut körbe. Anyaga vörös színű, a töréfelülete közepén fekete. Díszítetlen. M: m: 10 cm, nyakát 4 cm, fülhossz: 17 cm.
7. Festett kis cserépkorsó töredék. Pereme és füle hiányzik. Finoman iszapolt, homokkal soványított, díszített, vöröses-rózsaszínű. Szűk nyaka kigömbölyödő testben és szűk talpban folytatódik. Díszítést vöröses-barna engobcsíkok futnak körbe nyakán (5 db) és hasán (2 db). A vonalsor között a vállát lecsüngő virágszirom-sor tölti ki. A korsó oldalára zöld máz folyt rá. Letört füle vörös engob festéssel hangsúlyozott. Talpa fölött ugyanilyen színű engob csík díszíti.
M: fá: 6 cm, m: 14 cm, nyakát 2,8 cm, fv: 0,5 cm, .
8. Mázas, három lábú, füles lábas. Jól iszapolt, homokkal soványított rózsaszínűre égő agyagfajtából készült. Belseje barna mázzal festett, kívül díszítetlen és koromnyomokkal szennyezett. Füle korongozott, egy lába hiányzik.
M: fá: 12 cm, m: 16 cm, (ebből 5 cm a lábak hossza), szája: 17,5 cm, fülhossz: 8 cm sz: 2-3,5 cm.
9. Lábas fenék és lábtöredéke. Fehérre égő agyagfajtából készült. A fenék belső oldala világosbarna mázas, az alján vastag koromnyomok. A fenékhez egy láb illeszkedik hozzá, melynek külső oldalán függőleges mély árok húzódik. A láb vége letört. A láb és fenék illeszkedésénél lencse alakúan benyomott mélyedés látható.
M: m: 5,2 cm, sz: 8,5 cm.
10. Mázas cserépedény fenék faltöredéke, Homokkal soványított, sárgás-szürke anyagu, jó égetésű, vékony falu. Belsején zöldes-sárga ólom mázzal festett. Külsőjén a fenék fölött másfél cm-re két párhuzamos vöröses-barna engob csíkkal, korommal szennyezett. Kihasodó oldala keskeny fenékben szűkül össze. M: fá.: 8,5 cm, m: 14 cm, legn. á: 17 cm.

11. Cserépedény válltöredéke. Jól iszapolt, vékonyfalú, foltosra égetett, világosszürke darab. Külső oldala mázatlan, a korongolás finom nyomai látszanak. Belseje zöldessárga mázas, rajta rácsorgott barna mázcsíkok.
M: m: 8 cm, sz: 14,5 cm.
12. Cserépedény fenékfaltöredéke. Apró kavicsokkal nagyon feliszapolt, soványított, durva tapintású, szürke színű, (samottra emlékeztető). Diszitetlen. Kihasodó fala gömbölyű testű edényre utal. Hozzá tartozik egy széles szalagfültöredék, melynek közepén függőleges árkolás húzódik.
M: f: 10 cm, m: 5,5 cm, fülhossz: 8,3 cm, fülész: 3,3 cm.
13. Fenéktöredék. Jól iszapolt, jó égetésű, szürke színű. Diszitetlen.
M: m: 4 cm, sz: 11,5 cm.
14. Fenéktöredék. Jól iszapolt, jól égetett, fehér színű. A fenék fölött két párhuzamos, szabályos vastagságú vörösesbarna engob csík.
M: 5,5 cm, sz: 7 cm.
15. Fenék faltöredék. Fehérré égő agyagfajtából kézikorongon készült darab. Kivülről vastag koromréteg fedí. Diszitetlen.
M: m: 5 cm, sz: 4,3 cm.
16. Fenékfaltöredék. Jól iszapolt, vörös anyagú. Kívül sötétbarna, belül világosbarna mázas. A belső oldalon csak félig folyt a felületre máz, alatta fehér engob bevonat figyelhető meg. A fenék közepén lukas, átfúrt, a törés ezt félbe is vágja az eljón. (A darab érdekessége, hogy a fazekas tulságosan elvékonyította az edény alját, s kívülről rátapasztott egy agyaglapot, így erősítve meg a fenékrészt.)
M: f: 6,5 m, m: 4 cm.

Peremtöredékek

17. Ivesen kihajló, alig tagolt, a perem alatt gyenge hornyolású peremtöredék. Homokkal soványított, vékonyfalú, szürke színű.
M: m: 2,8 cm, sz: 7,5 cm.

18. Perem és nyaktörredék. Kívül-belül kormos fekete színű, kihajló perem alatt vékony hornyolással tagolt. Homokkal erősen soványított, vékony falu.
M: m: 4,5 cm, sz: 8 cm, fv: 0,4 cm.
19. Galléros, bordával hangsúlyozott kihajló peremtörredék. Belseje sötétbarna mázsa, kívül diszitetlen.
A kijáratí ajtó mellől, - 400 cm.
M: m: 4 cm, sz: 9 cm.
20. Galléros, bordával hangsúlyozott kihajló peremtörredék. Anyaga sötétzürke és belseje sötétbarna mázzal festett.
M: m: 3,6 cm, sz: 11 cm.
21. Felsőfüles cseréput pereme és fültörredéke. Anyaga homokkal soványított, téglavörös színű, festetlen.
Törésfelületének két széle vörös, közepe fekete.
Füle bordával hangsúlyozott, órkolt. Pereméből fölfelé ívelő, széles a szalagfüle. Oldala kihasasodó, perem alól gömbölyűen indul.
M: legn. sz: 14 cm, m: 14 cm, fülhossz: 10,5 cm.
22. Kihajló perem alatt vékony bordával tagolt törredék. Anyaga fehér színű, belseje zöld mázas, a máz a peremet is fedi.
M: m: 4,1 cm, sz: 9,3 cm.

Tájtörredékek

23. Tál perem- és oldaltörredéke. Vízszintesen kihajló aláhajlitott peremű. Belseje barnás-fekete, pereme világosbarna mázas. Belsején a mázon grafitos fekete foltokkal. Az edénynek két össze nem illeszthető darabja van.
M: m: 6 cm, sz: 9 ill, 10 cm.
24. Lapos tál perem- és oldaltörredéke. Pereme vastag, kifelé domborodó. Belseje sárga mázas, sötétbarna szabálytalan foltokkal. Pereme kívül fehér engobos. Anyaga jól iszapolt, jól kiégetett, vörös színű.
A kijáratí ajtó mellől - 400 cm.
M: m: 6,6 cm, sz: 18,3 cm.

25. Nagyméretű tál perem-, oldal- és fenéktöredéke. Jól iszapolt, vörös színű, belsején grafitos mázzal festett, mely hólyagosodó és sok helyen lepattogzott. Domború, vastag peremű, oldala keskeny fenékben szűkül össze. A peremen belül vékony fehér engob csík fut körbe, amit a máz helyenként befed. Külső oldalán a fenék fölött vízszintesen átfurt kisméretű butyókfül van.
M: szájá: kb. 36 cm, m: 11 cm, peremvast.: 4 cm.
26. Tányér fenék-, oldal- és peremtöredéke. Homokkal soványított barnásvörös színű. "T" alakú pereme kissé befelé lejt. Az oldalán a perem alatt hornyolással tagolt. Pereme és belső oldala mázazott, de a minta csak a peremen figyelhető meg. Ezt grafitba ágyazott vörös és fehér pöttyök díszítik. A többi részén erősen megrongálódott, csak a vörös és fehér engob máz alá kenése figyelhető meg.
Festése rossz megtartású.
M: m: 4 cm, sz: 11 cm, fv: 0,3 - 0,6 cm.
27. Tál perem- és oldaltöredéke. A perem vízszintesen kifelé hajló, a perem alatt hornyolással tagolt. E perem és a belső oldal mázazott. A perem alatt (belső) fehér engobos hullámvonalas dísz van. Rossz megtartású.
M: m: 6 cm, sz: 7 cm.
28. Tál mázazott, írókázott peremtöredéke. Jól égetett, vékony falú, Négy-szög átmetszetű pereme fehér ólommázzal bevont. Belsején perem alatt két fehér csík között sötétbarna sáv tölti ki. Ez alatt helyezkedik el a sötétbarna alapra írókázott fehér rács-minta. A rács-minta szélét egy szakaszon írókázott pálcikát díszítik.
M: m: 3,5 cm, sz: 9 cm.
29. Disztál perem-, oldal- és fenéktöredéke. A peremből háromszög alakú, rovátkolt oldalú lapos fül áll ki. Lefelé ívesen szűkülő oldala profilált fenékben végződik. Kívülről világos barnásfehér máz fedi, benne szabálytalanul apró fehér pontokkal. Valószínűleg mázhiba. Belseje fehér mázas, s az alján a középforma szélén zöld színű vékony csíkok

láthatók. A perem, belül vastag fekete csikkal hangsúlyozott.

M: m: 5 cm, sz: 9,7 cm, fülhossz: 2,5 cm.

Továbbá előkerült lábashoz tartozó lábtöredékek, korsó fülek. Színük fehér és vörös, jól iszapoltak.

Fedők

30. Kupos fedő. Pereme és fogója letörött. Homokkal soványított, vastag falu és szürke színű: a törésfelülete is szürke. Diszítettlen.

M: m: 4,7 cm, sz: 8,3 cm.

31. Kupos fedő, fölfelé szélesedő lapos tetejű fogóval. Pereme és fél oldal hiányzik. Formája enyhén domboru. Vörös színű, rosszul égetett. Diszítettlen.

A kijáratí ajtó mellől, - 400 cm.

M: m: 5 cm, sz: 9,5 cm.

Kályhaszemek

Az előkerült kályhaszem-töredékek azonos típusúak. Kuposvégű, pohár alakúak. Anyaguk és kidolgozásuk durva, vastag falúak, hornyolt belsejűek. Homokkal soványítottak, színük téglavörös. Peremük belső felületét kihangsúlyozott éles borda tagolja. A XV.-XVI. század jellegzetes típusu kályhaszemei.

Általában 15 cm magasak, a töredékek alja 3-4 cm. széles, fv: 0,8 - 1,2 cm.

Üveg-töredékek

32. Üveglucacs. Átlátszó, vékonyfalú edény. Kihajló pereme hengeres szűk nyakban folytatódik. Oldala négyzetesre lapított, az edény aljával derékszögben találkozik.

M: kb. 25-30 cm magas, nyaká: 4 cm, sz: 12 cm.

33. Üvegedény aljtöredéke. Zöld színű, anyaga levegőbuborékos, vékonyfalú. Alja legömbölyített.

M: f: 8 cm, fv: 0,2 - 0,3 cm.

Kályhacsempék

Az anyagban 6-7 db. nagyobb csempé van, ebből kettő sarokcsempé. A sarokcsempéknek a többi darabtól különbözően két nagy felületük mázas.

A kályhacsempék általános jellemzője, hogy 5-6 cm magas oldaluk, megvastagított peremük van. Oldaluk a perem felé szűkül. Belsejüket vastag koromréteg fedi. Anyaguk finoman iszapolt, jól átégett. Előlapjuk (a legnagyobb felület) egyszínű mázzal bevont. A mázak színe: zöld és szürke, valamint ezek közti átmeneti színek.

A kályhacsempék közül egy plasztikus, geometrikus díszítésű csempét emelnék ki. - Vaskos peremben záródó oldala díszítetlen, belsején kormos. Előlapja zöld mázzal bevont. Az előlap díszítése egy hangsúlyozott, szögletes élű keretelésből, és a csempé (feltehetőleg) közepén szögletes élű körből áll. A kör nem teljes, mert a darab itt tört el.

M: m: 5,7 cm, sz: 15,7 cm, hossza: 9,5 cm.

Továbbá előkerült egy gépen készített fehér porcelántányér töredék.

Fémek

1. Olomdarabkák (2 db): puha anyagúak, szürke színűek, formájuk hosszukás, nagyon megrongálódott, rajta megmunkálás nyomai.

M: hossza: 5-6 cm, vastg.: 1-1,5 cm.

2. Vaskés. Vékony, egyélű, hegyesszögben végződő vaspengé. A penge, erősen korrodálódott, henger alakú kiszélesedésben végződik.

M: hossza: 9 cm, sz: 1,2 - 1,5 cm.

3. Vászeg. Kettő darab, egyik törött. Hegyük négyszögátmetszetű, a szögfejlő hosszában lapított.

M: hossza: 5,8 cm, és 3,1 cm, vast: 0,3 - 0,5 cm. és 0,6 cm.

4. Vaslemez. Felülete erősen korrodálódott, vasalás lehett. Két vége enyhén visszahajlított.

M: hossza: 32,6 cm, sz: 6,5 - 7 cm, vast.: 0,2 - 0,3 cm.

5. Ivelt, két végén behajlított vaspatkó. Ovális alakú. Középe ellapított, közepének belső élén kis tüskével tagolt. Közepétől oldala a két vége felé fokozatosan magasodik, a vége oldala fölé visszahajlított.

M: hosszabb Á: 10 cm, rövidebb á: 7 cm, visszapödrés magassága: 2,4 cm. oldal m: 1,6 cm, közép vast.: 0,5 cm.

6. Patkó töredéke. Jó megtartású, a törés szélén elvékonyodó. A patkó vég négyszögletes ármetszetű és magasított.

M: hossza: 10,3 cm, sz: 2,8 cm, m: 1,4 cm.

Bőrmaradvány

Egy kisméretű (valószínűleg gyermek) cipőtalp, és egy hozzátartozó cipőfelsőrész töredék. Anyaga kemény és sötétbarna színű. A talp orr része hiányos, de kerek lehetett, sarka szintén lekerekített. A talp szélén egyenletes távolságban szögek nyomai figyelhetők meg. A szögelések közti távolság nem egyezik meg a felsőrész szögelések közti távolságával. A felsőrész két sorban volt szögelt; a külső sor sűrű és nagyobb lyuku, mint a belső egymástól távolabb eső lyukak.

M: hossza: 17,5 cm, sz: 4,5 cm, vast.: 0,2 cm, felsőrész: 12,3 cm,

Famaradványok

Az apró meghatározhatatlan darabok közt a fahordó egy dongája érdemel megemlítést.

A donga közepén a legszélesebb. Egyik vége megvastagszik, a másik elvékonyodik. A megvastagított vége megmunkált, két keskenyebb s egy széles vályat tagolja. Ezalatt a donga hossz tengelyén két átfurt lyuk látható.

M: hossza: 10,1 cm, legn. sz: 12 cm, legn. vast.: 2 cm, végének sz: 9,5 cm, két lyuk közti távolság: 9 cm.

Állatsont az anyagban kevés került elő. Ezek szarvasmarha és szárnyascsontból állnak.

A leletegyüttes összefoglalása

A leletek a XIV. századtól a XIX. századik terjedő időszakból származnak és két nagyobb csoportra oszthatók fel. Az egyik csoport a XV.-XVI. századi, a másik a XVIII. századi. Előfordulnak azonban olyan hosszú időn keresztül élő típusok is, melyek egyik csoportba sem sorolhatók be.^{2/b.}

A legkorábbi darabokat a XIII.-XIV. századból ismert kézzel formált fehér kerámia töredékek jelentik.³

Ezt a XV. századi poháralaku, durva korongolt falu, azonos típusu kályhaszem töredékek követik, melyek a XVI. századig ismeretesek.⁴

Ezeknél későbbi időből származnak a vörös⁵ és rózsaszín korsók⁶, ill. fehér anyagu mázatlan fazék, a kis cserépkorsócska⁷.

A XVI.-XVII. századi edények között pontosabb időbeli szétválasztás nem lehetséges. Ezért csak felsorolás szerűen mutatnám be az idetartozónak vélt leleteket.

- A belsején sárga és barna mázas, s bordával hangsúlyozott kihajló peremtöredékek⁸ és a nagy méretű tál töredéke.⁹

- A samottira emlékeztető anyagu korsó fenék - és fültöredéke¹⁰.

-- Továbbá az a három darab szürke színű edénytöredék, melyek feltételezhetőleg azonos műhely termékei. Erre a következtetésre az első két darab anyagának, formájának,^{11,12} diszítésének teljes egyezése jogosít fel. Szürke színüket sajátos égetésük során nyerik.¹³ A hozzájuk tartozó válltöredék¹⁴ csak anyagában és színében hasonlít az előzőkre, diszítésében eltér azoktól, de talán az előzőek hiányzó részét hasonlóan kell elképzelnünk. A szürkés-fekete edények használatát a népi fazekasság kutatói a XVIII. századig tudták visszavezetni. Parádi Nándor kutatásai alapján¹⁵ bizonyítottan tartja, hogy a XVI. sz. elejétől van folyamatban a fekete kerámia készítése. Az itt említett három edénytöredéket technikájuk

alapján a XVII. sz. körüli időre keltezhetjük.

A XVIII. századi csoport

A XVI. században kezdenek el feltűnni a csak belsejükön mázas három lábú korongolt fülű lábasok¹⁶. Használatuk a XVII.-XVIII. században válik általánossá.¹⁷

E másik nagy csoportba tartozik a csücskös peremű korsó¹⁸, a felsőfüles cserépedény¹⁹, a belsején zöld mázas kívül kormos fazék²⁰ és a vízszintesen kihajlító, aláhajlított peremű mázas szájtöredékek²¹.

A későközépkor jellegzetes leletei közé tartoznak a kupos fedők, gomb fogóval²².

Az emléanyagba szervesen illeszkednek a kívül-belül mázas (némelyiknél rossz megtartású) mintás táltöredékek, melyek már a népi kerámia felé mutatnak.²³

A cserépedények sorából kiemelkedik, de ebbe a XVIII. századi csoportba sorolható a négyszögletes²⁴ testű, hengeres, szűk nyakú üvegtücsök és a zöld üvegedény töredéke.²⁵

Előkerült bőrcipő talp és orr része is, melynek korát jellegtelensége miatt ebben az anyagban nem tartom meghatározhatónak.

A téglatest alakú, egyszínű mázas kályhacsempe töredékek analógiájára a szakirodalomban nem akadtam. Valószínűleg egészen késői darabok lehetnek.²⁶

A leletegyüttesben előforduló kis számu fémekből: a patkók XVIII.-XIX. századi típusúak.

Az előkerült leletegyüttes kapcsán két problémára szeretnék kitérni.

Az első, hogy a Színházban előkerült leleteket az eredeti helyükön találták-e meg? S így a leletegyüttes zárt anyagként értékelhető-e?

Az 1879-es nagy árvíz után a kiskörut (mai Lenin körut) és a Tisza folyó közötti lapos területet (az egykori szegedi Vár területét) feltöltötték²⁷.

A felemelt részek több helyen két méterrel magasabbak, mint az árvíz előtt. A Szegedi Nemzeti Színházat 1883-ban, négy évvel a nagy árvíz után építették.²⁸ A rétegeket a Színház alapozásakor megbolygathatták. Így fordulhat elő, hogy a leletek az épület több pontjáról kerültek elő. A fahordó leletanyaga egy eredetileg 200-250 cm mély gödörben volt. S csak feltételezésekbe lehet bocsátani, hogy a feltöltés és az alapozás során hogyan módosult a kerámia anyag helyzete. A címben említett "kut" elnevezés azért nem pontos, mert az alapozásvizsgálatot végző munkások által furrt akna véletlenül vágta át a gödröt. Jelenleg nem dönthető el, hogy a "kut" környékének anyaga teljes mértékben kibontásra került-e.

Az alagsor, az alatta lévő (feltehetőleg a régi szegedi Várhoz tartozó) pince, az épület alapozása és a leletegyüttes viszonyát adatok híján nem sikerült tisztázni.

Az épület jelenlegi állapotában a felvetődött kérdéseket nyitva kell hagyni, mert csak feltételezésekbe bocsátkozhatnánk.

A másik jelentős probléma módszertani jellegű. Az Alföld középkori kerámiaanyagának tipologizálását nem lehet összevetni más terület (pl. Dunántul, Felvidék) kerámiaanyagának tipológiai rendszerével. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a XVI. századra a magyar fazekasság forma- és díszítéskincse kiteljesedett. A későközépkorban a finom stílus- és formajegyek változásának egy földrajzi egységen belüli vizsgálatával, elemzésével határozhatnánk körül kerámia-központokat. Ezeknek a központoknak a hatósugara és körzete nem lehetett túl nagy, gyakorlati okok miatt. A mindennapi igényeket kielégítő házi kerámia esetében a távoli területekkel való kereskedelem a szállítás nehézségei miatt kockázatos volt. A fazekasság emlékeinek országrészét pedig a házi kerámia teszi ki. Mindez nem jelenti azt, hogy más stílusjegyeket hordozó területek fazekasárai nem cseréltek volna gazdát! Természetesen a díszkerámia kis példányszámban való elterjedése nagy távolságokat is áthidaló.

Az elmondottakból következik, hogy a forma és díszítés gazdagodás vizsgálata csak kisebb körzetekre bontás esetén követhető nyomon, és csak így állhat össze egy nagyobb terület (pl. Tiszántul, Dunántul, Dél-alföld.. stb.) kerámiaművességének egységes képe.²⁹ A kerámiaanyag feldolgozása során egymástól távol eső vidékek fazekasságának összevetése, távoli párhuzamok használata téves konkluziókhoz vezethet, ezért az anyag vizsgálata fokozott óvatosságot igényel.

A későközépkori régészeti anyag elemzése, csak a néprajztudomány eredményeinek, módszereinek alkalmazásával viheti előbbre a kutatást. A tárgyi emlékeket gyűjtő néprajztudósok már piacörzeteket és fazekasközpontokat tudnak elkülöníteni, a XIX. század elejétől. A XIX. sz. előtt is joggal feltételezhetők kerámiaközpontok. A későközépkori kerámialeletek (így a Szegedi Színházban előkerültek is) a régészet és a néprajz kutatási területe közé esnek, mert az egyik már nem, a másik még nem foglalkozik vele.

Ezzel magyarázható, hogy a korábbi kutatás sem tudván ez időszak leleteit helyére tenni, a XVII.-XVIII. századi kerámiaanyagot az iparművészet körébe sorolta.

A régészet- és néprajztudomány szoros összekapcsolása, együttes munkája, s jelen esetben az alföldi, ill. Szeged környéki teljes középkori leletanyag számbavétele hozhatna jelentős eredményeket, és szélesíthetné a későközépkori edénművességről kialakult képünket.

JEGYZETEK

1. Adattári jelentés, MFM Régészeti Adattára, Lsz: 445-78/1.
2. Rövidítések= fenékátmérő: f6 falvastagság: fv
 magasság: m szélesség: sz
- 2/b. Az anyagban datálható értékű lelet (pl. pénz) nem fordult elő.
3. Kettő darab 3-4 cm-es töredékről van szó. Jellemzőes Árpád-kori edénytöredékek.
4. Bálint Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai, MFMÉ 1960-62.
5. 2. számú anyagleírás. (továbbiakban: anyagleírás=al.)
6. 1. sz. al.
7. 7. sz. al.
8. 20, 21, 23. sz. al.
9. 26. sz. al.
10. 12. sz. al.
11. 3. sz. al.
12. 4.sz. al.
13. Égetés: Amikor az edények már kiégték, az égetőkemence tüzelőterét fával, szalmával megrakják, a kemence nyílásait elzárják, így a kemence belsejében keletkező füst, korom és kátrány átjárja az edények izzó falát és feketére, sötétszürkére festi. Kiszedés után a ráakódott kormot ruhával letisztítják.
Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények Arch. Ért. (1963)
14. 5. sz. al.
15. Parádi: Pénzleletes... 225. old.
16. 8,9. sz. al.

17. A finoman korongozott fül már lábbal hajtott korong használatára utal.

18. 6. sz. al.

19. 22. sz. al.

20. 10. sz. al.

21. 24. sz. al.

22. 31,32 sz. al. Elterjedésüknek okai a főzödényekhez perem kiképzésük miatt alkalmasabb a korai lapos típusu fedőknél.

23. 27,28,29. sz. al.

24. 33. sz. al.

Borsos Béla: A magyar Üvegművesség, Bp. 1974.

25. 34. sz. al.

26. 13. oldalon.

27. Két terv született az újjáépítéshez:

1., Paleocapa; olasz származásu, érdemeket a Pó szabályozásánál szerzett. A város védelmére part magasztást javasolt.

2., Vásárhelyi Pál: az ő javaslatát fogadták el, a mederkotrás mellett szállt síkra.

Szeged, Panoráma könyvek.

28. 1883-ban Fellner és Helmer osztrák építőművészek terve alapján építették. 1885-ben leégett az épület, de 1886-ban már újjáépítették az eredeti tervek alapján.

Szeged, i.m.

29. Egy-egy korszak teljes képe ezek nélkül nem építhető föl.

A felhasznált irodalom jegyzéke

- Bálint Alajos: A középkori Nyársapát lakóházai MFME 1960-62
- Bálint A.: A mezőkovácsházi középkori település emlékei
Dolg. XV. 1939. 146-160 l.
- Borsos Béla: A magyar üvegművesség, Bp. 1974.
- Holl Imre: A középkori régészet néhány kérdése
Arch. Ért. 103/1976/ 126. l.
- Holl I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon II.
Bp. Rég. XXII. 1971.
- Holl I.: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái,
Műveltség és Hagyomány V. 1963/65-68.
- Holl I.: A vári ásatás középkori kerámiái (Használati és Diszkerámia)
Arch. Ért 79/1952/ 180.l.
- Holl I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából
Bp. Rég. (XX.) 1963.
- Kresz Mária: Fazekas, korsós, tálás
Etnographia, 1960.
- Papp László: Ásatások a XVII. sz.-ban elpusztult Kecskemét-vidéki falvak
helyén, Népr. Ért. XXIII. 1931.
- Parádi Nándor: Középkori cserépfedők
Folia Arch. X/1958/
- Parádi N.: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI.-XVII.sz.),
Arch. Ért. 90/1963/
- Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei, Bp. 1938.
- Kozák K.: Középkori régészeti tudományos ülészak, 1970. dec. 8-10.
Rég. Füzet. Ser. II. 13/a./1971/

Sidonius Apollinaris levelezési kapcsolatai

HORVÁTH ÁGNES

Caius Modestus Sollius Sidonius Apollinaris 433-ban született Lyonban. Már származása biztosította számára a kapcsolatot a gallo-római arisztokrácia tekintélyes köreivel. Felesége a később császárrá lett Eparchius Avitus leánya volt. Apósa császárrá választása után Sidonius hivatali pályára lépett. Előmenetelét nagymértékben meghatározták a kor politikai viszonyai. A legmagasabb tisztséget 468-ban érte el. Ekkor praefectus Urbi Romae és tiszteletbeli patricius lett. 468 végén vagy 469 elején elhagyta az állami szolgálatot. 470-ben Clermont püspökévé szentelték. Az egyház szerepe a Nyugat-Római Birodalom válsága idején – különösen politikai tekintetben – jelentősen növekedett. A püspökök bekapcsolódtak a politikai életbe¹. Sidonius sógorával, Ecdiciusszal szervezte meg Clermont védelmét a betörő nyugati-gótokkal szemben. Miután Julius Nepos átengedte a várost Eurichnak (475), Sidonius rövid ideig Livia várában fogoly, majd egy darabig a gót udvarban élt. Élete végén visszatért Clermontba. 482 körül halt meg.

Sidonius azonban nem a politikai életben betöltött szerepe teszi jelentőssé. A pályát, amelyet végigjárt, minden hasonló tehetséges és előkelő származású gallo-római végigjárhatta. Sokkal fontosabb ennél irodalmi tevékenysége. Műveinek két gyűjteménye maradt ránk. Ezek részben költemények, részben levelek. Leveleinek kilenc könyvét 455 és 489 között írta. Eredetileg missilis levelek, melyeket később kiegészítve, stilisztikailag megcsiszolva tudatosan válogat össze és ad ki.² A gyűjtemény kortörténeti szempontokból igen fontos dokumentumokat tartalmaz.³

Vizsgáljuk meg most részletesebben ezeket a leveleket. A gyűjtemény 147 levelet tartalmaz. Ez azonban nem jelenti a levelezés teljes terjedelmét.

Sidonius többször említi, hogy válogatta a leveleket. Feltehetőleg a fennmaradtaknál jóval többet írt. De ez a gyűjtemény is jelentős mértékű levelezést feltételez Sidonius és kortársai között. Leveleit tizenegy különböző helyről harminckilenc helyre száztizenkét személyhez címezte. A címzettek között - a tudatos szerkesztés miatt - kevés az olyan személy, akihez egy-nél több levél szól. Akad azonban olyan címzett is, akinek meglehetősen sok levelet küld a válogatás szűkreszabott keretei között is.⁴

A többiekhez két-három, de legtöbb esetben csak egy-egy levelet írt, illetve válogat be gyűjteményébe. Azonban ez sem jelenti feltétlenül azt, hogy nem folytatott velük rendszeres levelezést.⁵ Azok, akik Sidoniusnak írtak, másokkal is leveleztek. Bizonyíték erre az Ep. II. 13. l.: "Marcellinus ügyvéd, a tapasztalt ember, akinek sok barátja van, megmutatta nekem leveledet..."

Mindezek alapján levelezési kapcsolatot feltételezhetünk nem csupán Sidonius és baráti köre, hanem valószínűleg más gallo-római arisztokraták körei között is. Hogyan is tudták biztosítani ezeket a kapcsolatokat? Fenntartásukat nagyon sok tényező nehezítette. A kor a Nyugat-Római Birodalom szétbomlásának korszaka. E korszakot a gyors hatalmi változások, a polgárháborús villongások és a parasztmegmozdulások jellemezték. A politikai zűrzavar mellett a gazdasági életben is olyan tendenciák kerültek előtérbe, amelyek a rendszeres kapcsolatok lazulását okozták. Az V. századra a nagybirtok súlya megnő a kis- és középbirtokkal szemben. Ez a nagybirtok már nem a rabszolgamunkára építő latifundium, hanem a bérlőkkel dolgoztató, kisparcellákra osztott földbirtok. Az ártermelés hanyatlík, fokozatosan uralkodóvá válik a naturális gazdálkodás. Ez a belső piac jelentőségének csökkenését és a kereskedelem visszaszorulását jelenti. Ehhez az általánosan igaznak tekinthető tendenciához járul még a barbárok előrenyomulása és fokozatos betelepedésük a Birodalom területére. Ebben a

zavarosnak tűnő korszakban nem lehetett kis feladat Sidonius számára ezt az egész Galliát átfogó levelezést fenntartani.

Elsőként a levelek továbbításának lehetőségeit kell áttekintenünk. Küldhette a levelet saját hírnökeivel, levélvivőivel. Vitték egyes-bajos dolgukat végző emberek, akiknek Sidonius szívesen segített, egyházi személyek, de még előkelők is.⁶ Ezeken túl ki kellett használnia minden olyan lehetőséget, amely valamilyen módon kapcsolatot tartott fenn a Birodalom különböző részei, a provinciák és diocoesisek között.

Elsősorban az utazók közvetítették a leveleket: "Legalább aggodalmaink adják kezedbe a tollat, s el ne feledd leveledet az utazókra bízni..." (Ep. III. 7.2.)⁷ Tekintsük hát át, hogy milyen lehetőségei voltak az utazni vágyóknak az V. században.

A szárazföldi utazáshoz jó utakra van szükség. A Római Birodalomban először hadászati és közigazgatási célból kezdték meg az úthálózat kiépítését az i.e. IV. században. Ez lassan közforgalmi hálózattá szélesedett. A római utak összekötötték az akkor ismert világot. Kőlapokkal fedett (via strata), tartós és sima utak voltak ezek. A folyókon hidak (pons) és vízvezetékek (aquae ductus) vezettek át. Számos közülük ma is áll, beépítve a modern közforgalmi rendszerbe, dicsérik az ókor építészeit.

Ezeket az utakat és hidakat már Sidonius is mint az ősek építményeit említi: "A hajózhatatlan folyókon is találtam... biztosan járható hidakat, melyeket őseink a hidlábaktól egészen a kikövezett uttestig feszülő boltívekre építettek"⁸

Az állami közutak (viae publicae) mellett voltak magánutak is (viae privatae); Ezek általában nem voltak kikövezve. Ezeket a mellékutakat (verticulum) és dűlőutakat (trames) említi Sidonius az Ep. II.9.2.-ben"... a két család nemcsak a közutakat, hanem még a rövidebb utak kanyargós csapásait és a pásztorok által használt mellékutakat is megszállta..."⁹

A meglévő utak állapota ekkor már nem volt olyan, mint a császárság korábbi századaiban. Rendszeres karbantartás híján állapotuk jelentősen romlott. Sidonius már a zivatarok vizétől meglazult vagy keményre fagyott utak fáradalmairól ír, és "a szikláktól egyenetlen földutak"-at említi.¹⁰

Új utakat nemigen építettek, sőt megtörtént az is, ha valamely előkelő személy érkezését várták vidéken, jöttének hírére rendbe kellett szedni az utakat: "Euanthius már siet Clausentiába és munkásokat szervez és fogad fel, hogy tegyék rendbe az utat, ha esetleg a lehulló levél belepte. Ha van valami mélyedés, bizonyára maga egyengeti el kapkodva, odavitt földdel feltöltve a gödröt, ..." - írja a Tolosából visszatérő Seronatus érkezésekor.¹¹

S ha valaki nem volt ilyen előkelő, vagy nem viselt ilyen magas állami tisztséget, az vagy túrta a rossz utak viszontagságait, vagy inkább el sem indult, mint Trygetius, akiről így ír Sidonius: "Vagy mivel a homokban az utat a pireneusi szelek elmoszák, hajótöréstől félsz a szárazföldön?"¹²

Ez a visszahuzódó álláspont azonban nem volt általános. "Az uton gyalogos és lovas, valamint a nyikorgó kocsik hajtói járnak"¹³ - olvashatjuk az Ep. II. 10. 4. -ben.

A vállalkozó szelleműek utaztak, hiszen az utak - eltekintve a "mélyedésektől", és a földutaktól kiálló "szikláktól", járhatóak voltak. Utaztak gyalog, lovon, s akinek pénze volt rá, kocsin. A hivatalos ügyben utazóknak rendelkezésére állt az állami posta (cursus publicus). Ennek rendszerét a perzsáktól vette át és építette ki Augustus. Az állami posta irányítása a praefectus praetorio hatáskörébe tartozott. Huszonöt római mérföldenként postaállomásokat építettek, ahol megpihenhettek és lovakat válthattak az utazók.¹⁴ Ez az utazási mód azonban nem volt mindenki számára elérhető. Lovas futárok, hivatalos személyek utazhattak így. Ahhoz, hogy magánszemély is használhassa, a császár engedélye volt szükséges. Sidonius hivatalos útján utazott a cursus publicussal. "Amikor Rhodanusziánk falait elhagytam, rendelkezésemre állt az állami posta."¹⁵

A szárazföldi utazásnál sokkal kényelmesebb volt a víziút. A cursus publicusnak is volt szárazföldi rendszere mellett egy vízi hálózata is.¹⁶

Az előkelők szívesen utaztak hajón. Jóval nagyobb kényelmet tudtak így biztosítani maguk és vendégeik számára, mint a szárazföldi utazásnál: "Te ágygal is felszerelt, mozgékony erős kis gyorshajót küldtél nekem, és pedig halakkal együtt. Ezen kívül egy nagyon tapasztalt kormányost megizmos és gyors evezőslegénységet." - írja Sidonius az Ep. II. 12.1.-ben, amikor egy halászatra hívják.¹⁷

Mód és lehetőség nyílt tehát az utazásra, s az utazók szívesen továbbították a rájuk bízott leveleket. Gyakran megesett, hogy Sidonius a levél továbbítóját - a kézbesítésért mintegy cserébe - egyik vagy másik barátja pártfogásába ajánlotta.

A levelek továbbításának másik útja a kereskedők általi továbbítás volt. Ezt nem zárhatjuk ki a levelek továbbításának módjai közül. A Birodalmon kívüli területekkel folytatott kereskedelem teljes egészében, a provinciák közti áruforgalom pedig nagyrészt luxuscikkekre szorítkozott. A naturálgazdálkodás uralkodóvá válása a diocoesisek és provinciák közti áruforgalmat jelentéktelen méretűvé zsugorította. Sidonius levelezése is ezt mutatja: lényegében Gallia területén belül levelez, itáliai leveleit részben ottani tartózkodásával magyarázhatjuk, részben mint a szabályt erősítő kivételeket tekinthetjük. Levelezése területi kiterjedéséből pedig a Gallián belüli forgalom méreteire következtethetünk. (ld. a térképmellékleten)

A levelezés ilyen mértékű kiterjedése alátámasztani látszik azt a tényt, miszerint a naturálgazdálkodás nem válik kizárólagossá, és terjedésével nem szűnik meg az áruforgalom.

A szárazföldön római, germán, szír és zsidó kereskedők közvetítették az áruk cseréjét. Ezek kapcsolatot tartottak fenn a római és germán területek, Nyugat-Gallia és Nyugat-Britannia között.¹⁸ A tengeren folytatott kereskedelem fontos központjai: Toulouse, Marseille, Itáliában Róma, s a

Sidonius levelekből ennél fontosabbnak tűnő Ravenna.¹⁹

Mint hogy ez a kereskedelem részben luxuskereskedelem, feltételezhetünk távolabbi kapcsolatokat is. A Capitolium lépcsőin kínai selymet, drágaköveket kínálnak a kereskedők. A bíbor a föníciai partokról érkezik, a kárpit Ctesiphonból, a Szasszanida birodalom fővárosából és a Niphatis hegység vidékéről, Armeniából érkezik. Árábiai árucikk a balzsam és a tömjén. Egyiptomi a nárdus olaj. Sidonius emlit még néhány olyan növényt, amely szintén nem származhatott Európából. Ilyen a délkelet-ázsiai fahéj és a fagyal. Szintén távoli területekről került a Birodalomba az elefántcsont. Ezek az árucikkek bekerülhettek közvetlen úton is Galliába, de jöhettek itáliai közvetítéssel is. Az itáliai és más mediterrán vidékkel való kapcsolatra is utal Sidonius levél: az Ep. IX. 13. 5. 59.-ben említi a falernumi bort, s egy mediterrán vidékről származó növényt, a babért.²⁰

Pompás kelmék, egzotikus fűszerek, drágakövek, különös dísznövények, itáliai bor, illatszerek - mindezek a gazdag luxuskereskedők áruai. Kis mennyiségben is oly nagy értéket képviseltek, a haszon oly nagy lehetett, hogy még a háborús és bizonytalan időkben is megérte a kockázatot vállalni.

A nagybirtok luxusingényeit kielégítő kereskedelem mellett nagyon fontos szerepet játszik az élelmiszerek, közfogyasztási cikkek forgalma. A nagybirtokos luxusingényeinek kielégítéséhez szükséges pénz egy részét még mindig árutermelésből teremti elő. Nagyon fontos szerepet játszott az élelmiszerek és közfogyasztási cikkek forgalma. Ezt nem csupán gazdasági, hanem politikai szempontok is szükségessé tették. A lakosság ellátása igen fontos a Birodalom számára. A gabonaellátás hiányossága a polgárok megmozdulásait vonta maga után.²¹ A gabonakereskedelemben a nagybirtok mellett az egyház is bekapcsolódott. Az egyház ekkor már számottevő nagybirtokkal rendelkezik, melyeken bérlőkkel dolgoztatnak.²²

Az élelmiszerek, még a hozóiak is, ha távolabbi vidékről kerülnek az asztalra, ingyencségnek számítanak, de a gallo-római arisztokrácia életmódja megkövetelte a változatosságot: "Az adouri hal legyőzi itt a Garonneban fogott márnát, a közönséges rákok tömege alul marad itt a Lampourdanból hozott langusztákkal szemben" - írja Sidonius.²³

Ezt a kisebb méretű belső kereskedelmet a kiskereskedők végezték: "Az a férfi, aki hozzád viszi ezt a levelet, mint kiskereskedő tengeti szegényes életét" - mutatja be Amantiust Graecusnak.²⁴

Az utóbbi idézet bizonyítékkul szolgál arra a feltevésre is, miszerint a kiskereskedők közvetítették Sidonius leveleit. A már említett Amantiuson kívül, aki kereskedő volt, néhány alkalommal zsidó férfit ajánl barátja kegyeibe. Ezek a zsidók minden bizonnyal kereskedők voltak, hiszen kapcsolatukat a hitükkel egyet nem értő keresztény püspökkel másként, mint gazdasági kapcsolatként, nehezen bizonyíthatnánk.²⁵

A kereskedelem biztosította forgalom tehát fontos szerepet játszott a levelek továbbításában. A kereskedők könnyen bejárhatták a Birodalmat Tréves-től Narbonne-ig és Nantes-től Rómáig.

Ezek voltak tehát a levelek továbbításának lehetőségei. Nézzük meg most azt, kik voltak Sidonius címzettjei. Elsősorban természetesen ismerőseinek ír, de előfordult néha az is, hogy ismeretlenül fordul valakihez: "Már régóta ismeretes előttem tiszteletreméltó életmódod, püspök uram, bár arcodat nem láttam még."²⁶ Ez természetesen ritkán fordul elő.

Címzettjeinek első csoportjába rokonait sorolhatjuk. Két nagybátyjának, Simpliciusnak és Apollinarisnak a neve gyakran előfordul a levelekben. Ir unokaöccsének, sógorainak. Szól távolabbi rokonaihoz és a szűkebb családhoz.²⁷

A második csoport címzettjei: előkelő emberek. Csak néhány név a sok közül: Philomathius, aki vir illustris és vir amplissimus; Eutrophius, aki Anthemius alatt praefectus praetorio Galliarum; Felix patricius vagy Pastor, a földbirtokos, akinek szőlői és olajültetvényei voltak.²⁸

Cimzettjeinek ez a csoportja a legnépesebb. Ez - tekintve Sidonius származását - természetes is.

Egy igen jelentős csoport: az egyházi személyeknek írt levelek csoportja. Ezek a levelek jobbra püspökké szentelése után keletkeztek. Cimzettjei közül a legismertebbek: Lupus, Troyes püspöke, Patiens, Lyon érseke, Graecus, Marseille, Faustus Riez és Principius, Soissons püspöke.

A negyedik csoportba barátait sorolhatjuk. Ezek az emberek is "előkelő"-nek számítanak Sidonius szemében. A műveltségük teszi azzá őket. Az igen sokoldalú irodalmi képzésben részesült clermonti püspök szívesen ír ezeknek az embereknek, különösen, ha azok érdeklődéssel forgatják műveit. Barátai között találunk rhetort: Hesperius és Sapaudus; ott van az arlesi jogász: Petronius. Ir a perigueux-i szónoknak, Lupusnak, a clermonti grammatikai iskola tanárának, Damitiusnak, a lyoni költőnek: Secundinusnak, sőt egy gallo-római tengerésztisztnek is: Namatiusnak.²⁸

Szinte kivételként találunk barbár címzettet is. Ilyen Chariobaudus, vagy Riothamus, az Aremorikában élő bretonok királya.²⁹

Láthatjuk tehát, hogy Sidonius címzettjei előkelők, egyházi személyiségek, vagy művelt emberek. Arisztokrata lévén nem tartozik baráti köréhez alacsonyabbrendű ember, s ha úgyét, mint cliensének, felkarolja is, vagy mint jó paphoz illik, segíti, mindig valami elnéző kedvességgel, talán egy kis lenézéssel is kezeli az egyszerű embereket.³⁰

Sidonius tehát sokakkal levelez. Ez a levelezési kapcsolat minden nehézség ellenére is élő volt, s időleges megszakadásuk után mindig igyekeztek megújítani azt. A levelezés a barbár támadások idején sem szűnt meg, csupán az ostromzár akasztja meg egy időre a levelek továbbítását. Amint kissé lazult a támadók gyűrűje, a levélhordók azonnal elindultak: "Mikor megtudtam, hogy az a szerződést szegő nép visszatér saját területére, és nem állít már kelepcét az utasoknak ... küldtem el hozzád levélhordozómat.³¹

A levelezés biztosította az összeköttetést a részekre hulló Birodalom különböző részeibe kerülő gallo-római arisztokrácia csoportjai között. Ez a levelezésen alapuló kapcsolattartás természetesen csak szellemi síkon biztosította az összetartás látszatát. A Birodalom politikai szétbomlásának folyamatát ezek a kapcsolatok nem gátolhatták meg. Mindössze annyit értekel, hogy a kortársak szemében a kapcsolatok folyamatosságának látszatát keltve nem tette érzékelhetővé a Birodalom bukását.

JEGYZETEK:

1. Különösen a béketárgyalásokban van nagy szerepe a püspököknek. Pl.: Leo, Róma püspöke tárgyal a városra támadó Attilával; Epiphanius, Pavia püspöke Odoacer híveinek kér amnesztiát Theodorichtól; Auvergne átadása ügyében is három püspök tárgyal Eurichkal stb.
2. A tudatos szerkesztésre és válogatásra utal pl. a Constantius-hoz írt levél (Ep. VIII. 16.1.): *Sponderam Petronio, inlustri viro, praesens opusculum paucis me epistulis expediturum;*"
Az átalakítást részben az indokolja, hogy a magánleveleket a nagyközönség elé szánja, részben pedig az, hogy kortársait az irodalom által kívánja megőrökíteni az utókor számára: *"Ibis et tu in paginas nostras, amicitiae columen, Fortunalis, ... neque enim tibi familiaritas tam parva cum litteris, ut per has ipsas de te aliquid post te ^esupresse non deceat. Vivet ilicet, vivet in posterum nominis tui gloria"* (Ep.VIII.5.1.)
3. Sidonius leveleinek értékelésekor tölölkozhatunk ellentétes véleménnyel is: "A levélírásban is klasszikusok tudatos utánzója maradt, mintái voltak ifj. Plinius, Symmachus. A levelek bőbeszédűek, tartalmilag szegényesek." (Vanyó L.: Az ókeresztény egyház és irodalma. 1980. Szent István Társulat. Budapest, 894.)
Ezzel a megállapítással nem érthetünk teljesen egyet. Valóban bőbeszédűek a levelek. Ezt Sidonius is elismeri (Ep.III.7.1.), de ez nem jelent üres, tartalom nélküli szószaporítást. Épp ennek a bőbeszédűségnek köszönhetjük Sidonius leveleinek egyszerű jellemzéseit, részletes beszámolóit a szerzőt érintő fontos eseményekről. Sidonius mint keresztény író valóban jelentéktelennek tűnhet. Püspök, de nem keresztény teoretikus. Azonban érdekes lehet mindaz, amit kora egyházzáról, annak szervezetéről, a püspökökről és a püspökválasztásokról írt. A történész számára pedig elsőrangú forrást jelentenek a 450-470-es évek mindennapi életét rögzítő levélrészletei.
4. Pl.: Apollinaris (Sidonius nagybátyja) Ep.IV.4.; IV.6; IV.12; V.3.

Graecus (Marseille püspöke) Ep.VI.8; VII.2; VII.6; VII.7; VII.10; IX.4. stb.

5. Mindössze két Princiushoz írt levele maradt fenn. Mégis így ír hozzá: "ut sitim nostram frequenter litteris litteratis, ambo germani, tu frequentius, inrigetis".

Az idézett felszólítás a két levélnél jóval rendszeresebb kapcsolatra utal. Hasonlóan újabb levelek írására buzdít pl.: Ep.II.10; III.7.4; V.4, 1; V.12.2; V.21.1. is.

6. Saját hírnök: Ep. VI.1.1.; Ugyes-bajos dolgát végző ember: Ep.III.9.2.; VI.3.1. egyházi személy: Censorius diaconus Ep.VI.10.1.; Vindicium diaconus Ep. V.1.2.; előkelő: Leontius és Paulus Ep.VIII.12.5.

7. "Certe vel metus noster materiam stilo tuo faciat, mementoque viatorum manus gravare chartis,"

8. Ep.I.5.3.: "Fluviorum quoque, si qui non navigabiles, vada commoda, vel certe pervii pontes, quos antiquitas a fundamentis ad usque aggerem calcabili silice crustatum crypticis arcibus fornicavit."

9. Ep.II.9.2.: "... domus utraque non solum tramites aggerum publicorum verum etiam calles compendiis tortuosus atque pastoria deverticula insedit."

10. Ep.III.2.3.

11. Ep.V.13.1.: "Iam Clausentiam pergit Euanthius iamque contractas operas cogit erudere, si quid forte delectu caducae frondis agger insorduit. Certe si quid voraginosum est, ipse humo advecta scrobibus oppletis trepidus exaequat,"

Seronatus: Valószínűleg vicarius Septem Provinciarum.

Elárulja a rómaiak ügyét, a nyugati-gótok oldalára állt. Elősegítette, hogy Eurich (466-486) hatalmas területeket foglaljon el (3 §: implet villas hospitalibus", Loyen. Didoine Apollinaire II.XVIII.Paris. "Bude" (Ezért letartóztatták és Rómában halálra ítélték (Ep.VII.7.2.) Stroheker,

Der senatorische Adel im spätantiken Gallien. 1948. Tübingen.
N° 352.p.215.

12. Ep. VIII. 12.1.: "... quia solet Bigerricus turbo mobilium aggerum indicia confundere, quoddam vereris in itinere terreno pedestre naufragium?" Trygetiust csak Sidoniustól ismerjük.
13. Ep. II. 10. 4. 23-24.: "hinc sese pedes atque eques reflectit/stridentum et moderator prorapiens..."
14. 25 római mérföld = kb. 37,5 km. V8. Úrágdi, Róma kenyere, Róma aranya. 1969. Bp. Gondolat. 145.
15. Ep. L. 5. 2.: "Egresso mihi Rhodanusiae nostrae moenibus publicus cursus usui fuit utpote sacris apicibus accito,"
16. Ep. I. 5. 3.: "Ticini cursoriam (sic navigo nomen) escendi, qua in Eridanum brevi delatus"
17. Az utazás kényelméről még: Ep. VIII. 12. 5.: "Hic te aedificatus culcitis torus, hic tabula calculis, strata bicoloribus, hic tessera frequena eboratis resultatúra pyrgorum gradibus expectat; hic ne tibi pendulum pinguat volubilis vestigium, pandi carinarum ventres oblegnarum trabium textu pulpita buntur; hic superflexa crate paradarum sereni brumalis infida vitabis. 6. ...
Est praeterea tibi copiosissima penus aggeratis opipare farta delictis, modo sit eventitando par animus impendio."
18. Szent Patrik és Szent Germanus életrajza szerint 429 és 447 között szabályos hajójáratok vannak a két terület között. Constantius Lugdunensis: Vita sancti Germani ed: Borius R. Paris 1965. : 429: Germanus először megy Britanniába 80.p.; 432: S. Patric Britanniában 210.p.; (Vita sancti Patricii 11 AA SS Mart. II. 533.) 447: Germanus másodszor megy Britanniába 210.p.

19. Toulouse földközi-tengeri kapcsolatairól: Ep.IX.12. Marseille-t a partmenti hajózás Britanniával kapcsolta össze. Róma kereskedelmi szerepéről: Ep.I.10.2.; Ravenna fontosságáról: "Hic cum peropportuna cuncta mercatui, tum praecipue quod esui competeret, deferebatur; nisi quod, cum salsum portis pelagus impingeret, hinc cloacali pulve fossarum discursu lintrium ventilata ipse lentati languidus lapsus umoris nauticis cuspidibus foraminato fundi glutino sordidaretur," (Ep. I.5.6.)
20. Kínai selyem, drágakő Ep.I.7.8.
Bibor: Ep.I.2.6.; IX.13.5.14-17: "Rutilium toreauma bysso/rutilisque ferte blattas, /recoquente quas aeno /Meliboea fucat unda"
Kárpit: Ep.IX; 13.5.20-21.: "peregrina det supellex/Ctesiphontis ac Niphatis"
Balzsam: Ep.IX. 13.5.42-45.: "Manus uncta succo amoni/domet hispido capillos/ Arabumque messe pinguis /petat alta tecta fumus"
Nárdus: Ep.IX.13.5.59.; Fahéj: Ep.IX.13.5.38. Ma DK-Ázsiában és Ceylonban termesztik. Fagyal: Ep.IX.13.5.38. Európában díszcserje, feltehetően Sidonius korában sem volt honos. Elefántcsont: Ep.VIII.12.5
21. Ep.I.10.2.: "Vereor autem ne famem populi Romani theatralis cauae fragor insonet et infortunio meo publica deputetur esuries!"
22. A nagybirtok termelésének adatai: Ep.II.9.1. (olajtermelés, szőlőművelés); Ep.II.9.14. (állattenyésztés) Patiens püspök anyagi hatalmáról: Ep.II.10.2.; gabonaszállítványáról: Ep.VI.12.5.
23. Ep.VIII.12.7. "Hic Alurricus piscis Garumniciis mugilibus insultet; hic ad copias Lapurdensium lucustarum cedat vilium turba cancrorum."
24. Ep.VI.8.1.: "Apicum oblato pauperem vitam sola mercandi actione sustentat," Graecus Marseille püspöke. Amantius gyakran közvetítette kettejük leveleit.
25. Ep.III.4.1.: "Gozolas natione Iudaeus, cliens culminis tui, cuius mihi quoque esset persona cordi, si non esset secta despectui, defert

litteras meas..." Ep.VI.11.1.: "Iudaeum praesens charta commendat,
non quod mihi placeat error...2. quia secundum vel negotia vel
iudicia terrena solent huicemodi homines honestos habere causas..."

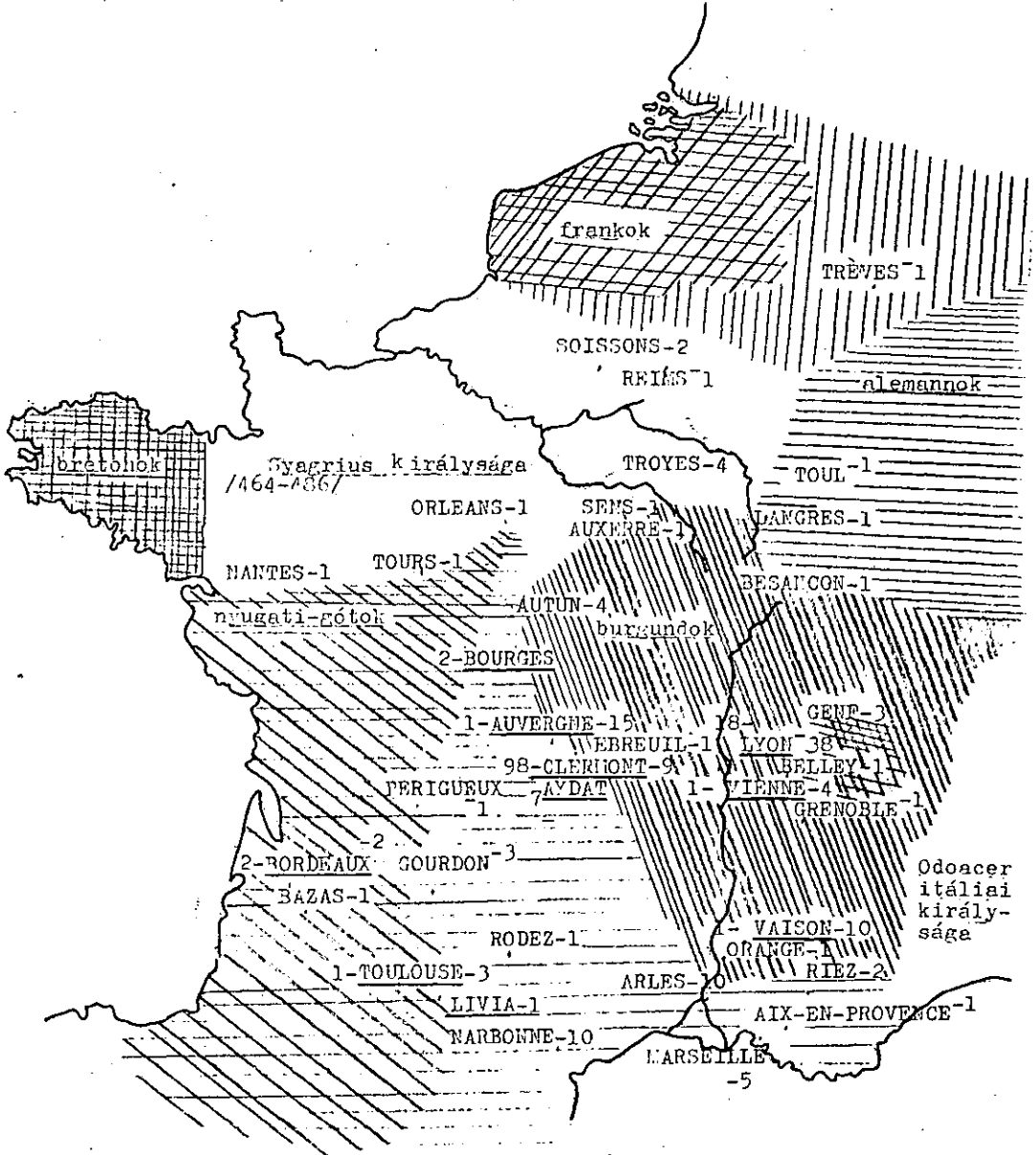
Ep.VIII.13.3.: "Commendo Promotum gerulum litterarum...
Isrealite... sanguine..."

26. Ep.VIII.14.1.: *Im diu nobis, papa venerabilis, etsi necdum vester
vultus aspectus, tamen actus inspectus est.*" Principiushoz, Soissons
püspökéhez.
27. Simpliciusnak: Ep.III.11.‡ IV.4.‡ IV.12.‡ VII.4.‡ VIII.8‡
Apollinarishoz (nagybátyja) Ep.II.9.‡ II.6.‡ IV.4.‡ IV.6.‡ IV.13‡
Apollinarishoz (unokaöccse) Ep.V.16.‡ Agricolához (sógora) Ep.II.1.;
Ecdiciushoz (sógora) Ep.III.3.‡ Avitushoz (sógora) Ep.III.1.‡
Papianillához (felesége) Ep.V.12.‡ (Ez az egyetlen levél a gyűjtemény-
ben, amely nőhöz szól); Apollinarishoz (fia) Ep.III.13.
28. Philomathiushoz: Ep.I.3.‡ Eutropiushoz: Ep.I.6.‡ Felixhez: Ep.II.3.‡
Eutropiushoz: Ep.I.6.‡ Felixhez: Ep.II.3.‡ Pastorhoz: Ep.II.14.‡
Lupushoz: Ep.VI.1. Pattienshez: Ep.VI.13.‡ Graecushoz: Ep.VI.8.‡
Faustushoz: Ep.IX.13.‡ Principiushoz: Ep.VIII.14.‡ Hesperius (clermonti
rhetor) Ep.II.10.‡ Sopaudus (viennei rhetor) Ep.V.10.‡ Petronius Ep.
II.5.‡ V.1.‡ Lupus: Ep.VIII.11.‡ Domitius: Ep.II.2‡ Secundinus: Ep.V.8.‡
Namatius: Ep.VIII.6.
29. Chariobaudushoz: Ep.VII.16.‡ Rithamushoz: Ep.III.9.
30. Ep.III.9.2.: "Gerulus epistularum humilis obscurus dexpicabilisque etiam
usque ad damnum innocentis ignoviae"
31. Ep.VI.6.

Megjegyzések:

1. Sidonius leveleinek magyar szövegét Bozsó Klára (I.könyv), Simon Erzsébet (II.,V.könyv) Szobonya Éva (III.könyv), Barti Mária (VI.könyv), Horváth Ágnes (VII.könyv), Szabó Sára és Horváth Gyula (VIII.könyv) szakdolgozatként készített fordításai alapján idéztem. A latin szöveget Anderson: Sidonius Apollinaris, Poems and letters. I.1936. London. "Loeb"; Sidonius Apollinaris Poems and letters. II. 1965. London. "Loeb" kiadása alapján idézem.
2. Sidonius összesen 147 levele közül 139 levél címzettjénél tartózkodási helyét határoztam meg és vittem térképre Anderson fent említett szövegkiadása, Loyen (1960, 1970², 1970³) és Stroheker (1948) művei alapján. (ld.11. jegyzet). Az idevonatkozó jegyzetanyagot terjedelmessége miatt kénytelen voltam mellőzni, csupán egy térképet közlök.
3. A térképen az aláhuzott városnevek (Clermont) a levélíró tartózkodási helyét, az aláhúzás nélkül közölt városnév (Bazas) a címzettek tartózkodási helyét jelenti. A városnevek előtti szám az adott helyről induló levelek számát, a városnév utáni szám az adott helyre érkezett levelek számát jelenti. A barbár területeken a kockázott terület a 454 körüli állapotra utal, a sávozott terület a 476 körüli helyzetet tükrözi.

SIDONIUS LEVELEZÉSÉBE BEKAPCSOLT HELVEK ÉS A BARBÁR TERJESZKEDÉS

A kalocsa-érseki uradalom gazdálkodása az 1890-es
években

JUHÁSZ MÁRTA

Az 1848-as jobbágyfelszabadítás, majd az azt követő urbérrendezés nyomán kibontakozó, a tőkés mezőgazdasági nagyüzem felé tartó átalakulás, a XIX. sz. utolsó évtizedére az országban egyre nagyobb méreteket öltött. A XIX-XX. sz. fordulóján már a kalocsa-érseki uradalomban is felfedezhető az ebbe az irányba mutató fejlődés jegyei.

A közel 86.000 kh területű érseki uradalom a Duna balpartján, Kalocsától délre helyezkedett el. Ezt a vidéket évezredek során a medreit gyakran változtató Duna alakította ki, meghatározva a táj természeti viszonyait, s ezen keresztül a gazdálkodást is.

Az uradalom pusztái és erdei a XIX. sz. végén az alábbi községek határában voltak:

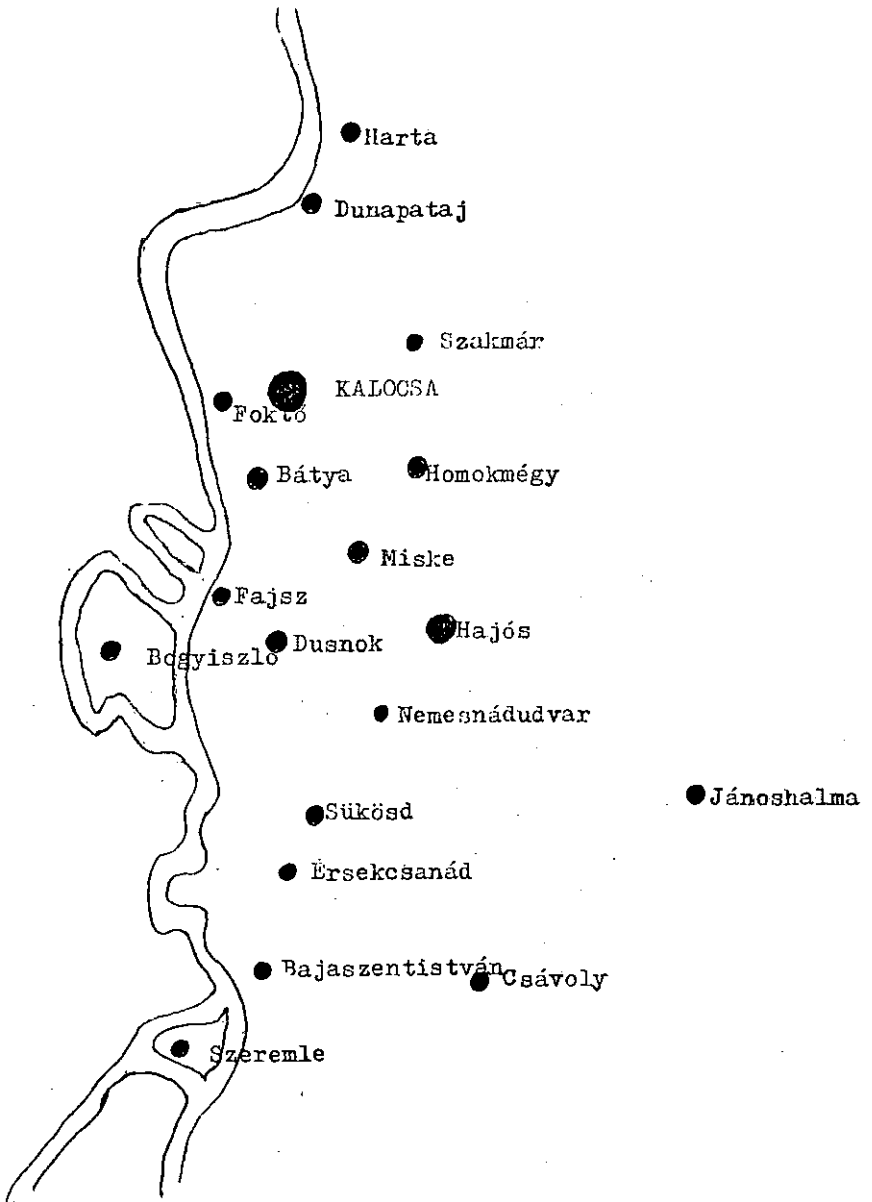
Kalocsa város, Harta, Dunapataj, Foktő, Bátya, Fajsz, Dusnok, Bogyiszló, Szeremle, Bajaszentistván, Csávoly, Érsekcsanád, Sukösd, Nemesnádudvar, Hajós, Miske, Homokmégy, Szakmár, Jánoshalma, illetve a bácsi részen Bács, Bácsujfalu, Dérony.

Az egész birtok központja az érseki székhely, Kalocsa volt. E mellett három más településnek volt központi szerepe:

Hajós, Bajaszentistván és Bács.

Az érseki uradalom szerkezetileg tehát négy kerületre oszlott. A bajaszentistváni és bácsi kerület mint erdészeti funkcionált, míg a másik kettőben

Kalocsai érseki uradalom községei.

elsősorban szántóföldi termeléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. A gazdálkodás azonban nem terjedt ki az uradalom egész területére - jelentős részét, elsősorban a szántókat, legelőket, réteket a bérleti rendszer keretei között hasznosították. A legjelentősebb házikezelésű gazdálkodás a hajósi kerületben folyt. Itt közel 10.000 kh-t hasznosítottak, melyből 3.500 kh-t tett ki a szántó. (1) Ez a nagy terület azonban nem volt összefüggő, hanem több pusztarészen szórta helyezkedett el. Ennek megfelelően a kerület négy szervezeti egységre, ugynevezett gazdaságra, vagy ispánságra oszlott:

hildi, érekehalmi, külső-szentgyörgyi és kélesi.

Az 1890-es évek közepén fokozatosan megkezdődött a kerületek átszervezése és a bérleti rendszer felszámolása. Mindkettő a tőkés nagyüzemi gazdálkodás elősegítését célozta.

Az itt felvázolt szerkezeti felépítés adja a szervezeti rendszer alapját. A lépcsőzetes felépítésű irányító szervezet csúcán maga az érsek állt. A vizsgált időszakban az uradalomnak két birtokosa volt. 1891-ben halt meg dr. Haynald Lajos bíbornok-érsek, utóda dr. Császka György volt szepesi püspök lett, aki 1904-ben bekövetkezett haláláig töltötte be az érseki tisztséget. (2) Az uradalom tényleges vezetője a jószágigazgató volt - az ő kezében futottak össze a gazdálkodás és irányítás szálai.

A jószágigazgatóság mellett az uradalom másik vezető hivatala a számvevőség volt, melynek élén a főszámvevő állt. E két hivatal munkáját egészítette ki a század végén létrehozott főintézőség, mely a kerületi intézők és gazdaságvezetők tevékenységét irányította. Az egyes kerületek élén főintéző állt, a gazdaságokat pedig a számtartók irányították. Az intézők és gazdaságvezetők a mindennapos gazdasági tevékenység helyi vezetői, a munka közvetlen szervezői voltak. (3)

Ez a felépítés többszöri változás, egyszerűsödés eredményeként az évtized végére alakult ki. Az ország más uradalmaiban is hasonló irányítási rendszer figyelhető meg. A köztük lévő különbség fokmérője a vezetők szakképzettsége lehet. A vizsgált időszakban már Kalocsán is törekedtek arra, hogy mind

több szakképzett irányító álljon a munka élén. Ez a törekvés leginkább az erdészet területén követhető nyomon.

Növénytermesztés.

A 29.000 kh-nyi szántó az érseki uradalom egyharmadát foglalta el. A hatalmas kiterjedésű - bár a részarányokat tekintve az országos (42,8 %) és a Duna-Tisza közti (53,6 %) viszonyoktól elmaradó (4) - szántók művelése zömmel bérleti gazdálkodás keretei között folyt. A házi kezelésbe vont szántóföld területe körülbelül 4.500 - 5.000 kh lehetett. (5)

A növénytermesztés két területben, a kalocsaiban és a hajósaiban folyt, közülük a hajósi a jelentősebb.

Az uradalom növénytermesztésének strukturájára a termés kimutatások utalnak. Egy-egy gazdasági évben három beszámoló kimutatás készült a termés eredményekről:

I. számú szalmás gabona termékkimutatás - melyben a nyári betakarítási munkák végén összegezték a gabonatermesztés eredményeit.

II. számú szalmás gabona termékkimutatás - ez ősszel készült és a magbúkköny, bab, kukorica termését rögzítette.

Takarmány termelési kimutatás. - a burgonyáról, széna félékről és a zöldtakarmányokról(6).

A legjelentősebb szántóföldi növény természetesen a gabona volt, de a kukorica is fontos - részarányát tekintve az egyes gabona félékkel vetekedett.

Holdankénti átlagtermések. (7)

Megnevezés	uradalmi átlag	országos átlag
buza	5,5 hl/kh	7,4 hl/kh
rozs	4,3 "	6,2 "
árpa	5,5 "	6,8 "
zab	4,1 "	5,9 "
kukorica	9,0 -10,5 q/kh	8,61 q/kh
burgonya	20,5 -27,0 "	36,9 - 46,0 "

Ha megvizsgáljuk ezeket az adatokat látható, hogy az uradalom terméseredményei az országos átlaghoz viszonyítva meglehetősen alacsonyak. Hogy ennek mi volt az oka, azt utólag - tekintettel az adatok hiányosságára - nehéz lenne kideríteni, de feltételezhető, hogy szoros összefüggés van az uradalom gazdálkodása és gépi felszereltsége, modernizáltsága között.

A gépi ellátottság értékelése nehéz feladat, ugyanis pontos gépleltárak még nem állnak rendelkezésünkre. Az azonban megállapítható, hogy az ekék zöme a legmodernebbek közül került ki, és igen jó a vetőgépekkel való ellátottság - 400 kh-ra jutott egy gép az országos 500 kh-val szemben.(8) A vetésig bezárólag tehát viszonylag gépesített volt a növénytermesztés, a betakarítást viszont még teljes egészében kézi erővel végezték. Az alacsony átlagok okát kutatva nem hagyható figyelmen kívül a szegényes trágyázás sem. A nyolc-tíz évenként ismétlődő trágyázáskor egy-egy holdra kb. 100 q istállótrágya került.(9) A műtrágyával ebben az időben még csak kísérletezettek.(10)

Kevesebb ráfordítást igényelt a növénytermesztés harmadik fő ága, a takarmánytermesztés. Itt országos összehasonlításokat tenni szinte lehetetlen,

mert egyelőre nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok, így uradalmon belüli arányosítást kell végeznünk. A mesterséges takarmányok vetésterülete kb. a szántóföldi művelés alá vont földek egyharmadát tette ki, s ehhez jött még a szántóterület közel felével egyenlő természetes rét.(11) A takarmánytermesztés nagyon fontos összetevője a szántóföldi gazdálkodásnak, mert a mezőgazdaság két fő ágát, a növénytermesztést és az állattenyésztést kapcsolja össze.

Állattenyésztés

A kalocsai érseki uradalom gazdálkodásában igen jelentős volt az állattenyésztés. Ezt már a rét és legelő területek viszonylag nagy aránya (21 %) is meghatározza, valamint az előbb felvázolt szántóföldi takarmánytermesztés is fontos tényezőként jöhet számításba.

Állattenyésztéssel a kalocsai és a hajósi kerületben foglalkoztak, de itt is - akárcsak a növénytermesztésnél - a hajósi kerület vezető szerepét kell kiemelni. Ha az állatállományt akarjuk megvizsgálni, akkor számos állat létszámából kell kiindulni. (12)

Számosállat létszám az érseki uradalomban.(13)

Év	szarv.m.	juh	ló	sertés	összesen
1892	930	59	78	-	1067
1905	1208	83	134	82	1507

A táblázat elemzése alapján megállapítható, hogy az állattenyésztésen belül a szarvasmarha-ágazat dominált. Az uradalom szarvasmarha-állományára három csoportra különült el:

- tehenészetre, másnéven csirőszatra
- gulyára
- jármos ökrökre.

Ez utóbbiak az uradalom igaerő szükségletét biztosították. Érdekes megemlíteni, hogy a gulyát félrideg módon - csak az őszi és téli időszakban is-tállózva - tartották.

A számosállat létszám vizsgálatokor szembeötlőek még a sertésenyésztést mutató adatok. Kutatásaim során az első, sertésenyésztésre utaló feljegyzést 1899-ből találtam. (14) Ettől az évtől kezdve foglalkoztak az érseki uradalomban komolyan sertés tartásával. Az állomány növelése oly útemben haladt, hogy az adatok tanúsága szerint már a juhászattal vetekedett.

A juhászatról meg kell jegyeznünk, hogy a félrideg módon tartott állatok igen jó hozamuak voltak, nyírósulyuk az országos 3-3,5 kg-hoz viszonyítva, 4-5 kg között mozgott. (15)

A lóállomány vizsgálata arra enged következtetni, hogy a lovakat még nem igaállatként tartották, inkább tenyésztésükkel foglalkoztak. (16)

Az uradalmi állattenyésztés igen sokoldalú volt, s részletesebb bemutatása esetén az is látható lenne, hogy a kor színvonalán állt. Az 1890-es években ezt az állattartást általánosságban a jövedelmezőségre és a helyi viszonyok mind jobb kihasználására való törekvés jellemezte.

Erdészet.

Az uradalom összesen 86.411 kh területéből 25.062 kh-t foglalt el az erdő, ami a maga 29 %-os részesedési arányával számottevő ágazatot képezett.

Az uradalom erdei egyrészt a Duna menti útereken, másrészt a korábban futóhomokos területeken helyezkedtek el. A 25.000 kh-s erdőgazdaság kisebb egységekből, ugynevezett szabályozott erdőkbeli tevődött össze. Az egyes erdők a területileg illetékes kerülethez tartoztak. Az erdőgazdaság élén központi erdőmester állt. Minden egyes kerületben egy-egy erdész dolgozott, aki az ott lévő erdők kezeléséért és gondozásáért felelt. Az erdő őrzését pedig

az erdőőrök látták el.

Az erdők művelését az 1883-84-ben készült erdei Üzemtervek szabályozták. Ezek szerint az uradalmi erdők kihasználása három ütemű volt - főhasználat, előhasználat, mellékhasználat.

A sarjadzóssal felújuló erdőtesteket az előhasználat során rendbe hozták. Nyolc-tíz évvel a kivágás után kezdték a tisztító vágást, amit a ritkítás követett. Időnként gyéritést is végeztek. E munkálatok eredményeként csak az egészséges, jól fejlett növendék fák maradtak meg. Ezeket a fordartartam(17) leteltével a tarlasztás (18) során vágják ki. A tarlasztást, vagyis a főhasználatot az uradalom nem saját erejéből végezte, hanem a vágóügyi jogot bérbe adták. Így a kivágott fák értékesítése sem az uradalom gondja volt, hisz a fa a bérlők tulajdonává vált. Az erdőhasználat harmadik üteme a mellékhasználat volt, ami nem más, mint a legeltetés. Ezt elsősorban uradalmi állatokkal, illetve az alkalmazottak zsoldállataival gyakorolták.

Az erdőszét kapcsán felmerülhet a vadászat és vadgazdálkodás kérdése is. Az előkerült feljegyzések azonban nem adnak kielégítő választ. Az Üzemtervek tanúsága szerint a vadászati jog az uradalom tulajdonát képezte, de hogy kik és milyen formában éltek ezzel a joggal, az egyelőre ismeretlen.

Az erdőgazdálkodás igazi jelentőségére a pénzügyi oldal megvizsgálása vet fényt. Az uradalom évi teljes bevételének kb. egyhatede az erdőszétből származott. A bevételek és kiadások összevetése megmutatja, hogy nemcsak komoly bevételről, hanem nagy arányú jövedelmezőségről is szó van. Tíz év alatt a bevétel 885.867 Ft volt, s mindez 60.345 Ft. befektetésével keletkezett.(19) Ez az igen magas jövedelmezőség éppen azzal magyarázható, hogy nem saját kezelésben művelték az erdőket, hanem a főhasználatot bérbe adták.

Az erdőgazdálkodás módszere tehát régi, hagyományos - különösebb korszerű, technikai előrelépést, intenzivitás növekedést nem mutat. Viszont a befektet-

hető tőkében amugy is szükölködő uradalomnak ez a csekély ráfordítással sok jövedelmet hozó ágazat jól jött, és e miatt nem is törekedtek újításra, ami az üzentervek megvizsgálásakor könnyen megállapítható. A magas jövedelmezőség és a korszerű művelési mód ez esetben tehát nem esett egybe, mert nem a ráfordítás hozta a magas jövedelmezőséget, hanem a bérösszeg és a részesmunka.

Bérleti gazdálkodás

Az érseki uradalom gazdálkodását áttekintve látható, hogy a hatalmas kiterjedésű birtoknak csak kis részét művelték házi kezelésben. A fennmaradó területeket haszonbérletnek adták ki. Ennek okai közül elsősorban a hagyomány erejét emelhetjük ki. Már a késő feudalizmus kori gazdálkodás jellegét sem az allódiom határozta meg, hanem a bérleti rendszer. A jobbágyfelszabadítás és az urbérrendezés korában is minimális volt a házi kezelésű területek nagysága. A század végéig eltelt idő pedig rövidnek bizonyult ahhoz, hogy a házi kezelés feltételeit (gépek, épületek, stb.) megteremtsek.

A bérbeadásnál az uradalom arra törekedett, hogy egy-egy zárt egységet képező területet, pusztát, egy ember vegyen bérbe, ne kelljen a földeket feldarabolni. Így érthető, hogy az évi 300.000.- Ft. körüli haszonbérből származó bevételnek 80 %-a az összes bérlők együtödétől folyt be. Egy-egy nagybérlő általában több pusztát is bérelt, nem ritka 10-20.000.- Ft-os bérleti díj. (20) Sajnos a földbérlet holdankénti összegére utaló közvetlen adat nem került elő, de közvetve, számítások útján megállapítható, hogy egy hold bérleti díja 5-10 Ft.között mozgott.

A bérleti idő változó, de mindig kötődik a gazdálkodás három éves periódusaihoz, ugyanis a bérlőket kötelezték, hogy a földeket még mindig az elmaradott háromnyomásos rendszer alapján műveljék. (21) Az ettől való eltérés ritka és inkább csak az 1890-es évek végén fordult elő. Ekkor már meghatározott vetésforgók alkalmazására kötelezték a bérlőket. Az uradalom bérleti

gazdálkodása nemcsak a földre terjedt ki, hanem a feudalizmus maradványaként bizonyos regőlékra is - főleg malmokra, olajsutukra, stb.) /22./

Alkalmazottak.

Az érseki uradalom gazdálkodásának bemutatása csak akkor válik teljessé, ha a gépezetet működtető erőről, a munkaerőről is szó esik.

Az uradalomban foglalkoztatott munkásokat három csoportba sorolhatjuk

- állandó alkalmazottak (tisztai és szolga személyzet)
- szerződéses alkalmazottak (arató és cséplő munkások)
- napszámosok.

Az érseki uradalom összes gazdaságában évente kb. 270 állandó alkalmazott dolgozott. Az így módon foglalkoztatottak mintegy 10 %-át adták a tisztek (közéjük sorolva az írnokokat és tollnokokat is). A személyzet fennmaradó hányadát a termelésben közvetlenül résztvevő alkalmazottak tették ki. Számuk a gazdasági év folyamán a szerződéses munkásokkal és a napszámosokkal tovább nőtt.

Az alkalmazottak száma a két mezőgazdasági termelést folytató gazdaságban természetesen jóval nagyobb, mint az erdészeti kerületekben. Így Hajóson évente kb. 150, Kalocsán 70 volt az állandó személyzet létszáma.(23)

Ha a konvenciók szolgaszemélyzet belső strukturáját vizsgáljuk, hat fő csoportot különböztethetünk meg:

- kocsisok,
- béresek, (öregbéres, elsőbéres, közbéres, kisbéres)
- állatgondozók (csikós, juhász, barmosok)
- műszakiak (faragó, kovács, bogtár)
- erdei személyzet (erdőőrök)
- egyéb (hajdu, kertész, magtáros, csász, tanító, stb.)

Ez a csoportosítás csak a fő munkaterület alapján érvényes, mert a fizetések szerint más, sokkal bonyolultabb rendszer alakulna ki.

Az uradalom állandó alkalmazottainak zsoldja két fő részből - készpénzből és természetbeni juttatásokból - állt. A természetbeni juttatások egy részét a gabonamagvak tették ki, e mellett só, szalonna, széna, szalma, valamint állattartás és szántó föld tartozott ide. (24) A kalocsai érseki uradalomban a komenció az országos adatok felső határán, sőt néhol fellette is volt. Így érthető, hogy érseki uradalmi cselédek nem egyszerűen elszegődtek, hanem az uradalom előzetes válogatás alapján fogadta fel őket.

Az uradalom vezetői arra törekedtek, hogy az állandó gazdasági alkalmazottak létszámát minél inkább csökkentseék. Optimális számukat a téli időszakban szükséges munkálétszám határozta meg. A tavaszi, nyári és őszi hónapok nagy mezőgazdasági munkáihoz pedig a béresek mellett idegen munkaerőt foglalkoztattak. Nyáron a szerződéses arató és cséplőmunkásokra támaszkodtak. A környező falvak lakóiból kikerülő aratók és cséplők részért dolgoztak. Az aratásért 1/9, 1/10 és 1/11 rész járt, cséplésért pedig a kicséplelt magok 3,8 %-a. Az elszegődött emberek nemcsak ezekben a munkákban vettek részt. Már május végén, június elején megkezdődött a szénakaszálás, s a kukorica, burgonya betakarításáig egyfolytában dolgoztak. (25)

Igen fontos munkaerő-forrást jelentett az uradalomnak a napszámosok tábora. Számuk a földművelés idényjellegének megfelelően állandóan változott. A téli hónapokban alkalmazták a legkevesebb, nyáron pedig a legtöbb napszámost. (26) A bérezett napszám, mint kapitalista agrármunka forma terjedése is mutatja, az uradalom gazdálkodásában - ha nagyon lassan is - lezajló átalakulási folyamatot.

Pénzügyi helyzet

Az érseki uradalom pénzügyi helyzetének gazdaságosságának vizsgálatát a főpénztári számadások rendelkezésre álló bizonyiatái teszik lehetővé. Ezekből kiderül, hogy az uradalom évi bevétele 6-700.000 Ft. között mozgott. A bevételek legjelentősebb tétele - közel a fele - az állandó jövedelmekből származott, melyek zömét a bérleti díjak adták. A saját kezelésben tartott birtokterületen folyó gazdálkodásból származó pénzüsszegek a teljes bevételnek csupán egynegyedét tették ki. Ezen belül is a legjelentősebb hányad - az évi teljes bevétel egyhetede - az erdőgazdálkodásból származott.

Az erdészethez hasonló jövedelmezőségről - a befektetések tízszerese a bevétel - a növénytermesztés és állattenyésztés esetében már nem beszélhetünk. Itt az általános költségek figyelmen kívül hagyásával is egyes években az effektív ráfordítások sem térültek meg, vagy csak alig hoztak többet a kiadásoknál. Az összes ágazatok beruházásaira olyan minimális összegeket fordítottak, hogy azok az uradalom teljes saját kezelésű birtokterületen folytatott gazdálkodására vonatkoztatva még az egyszerű újratermelés szükségleteit sem biztosították, nemhogy a bővítést lehetővé tették volna.

Általában a kiadások felét - egyes években még ennél is többet - a termelést nem szolgáló érseki kiadások és alapítványok tették ki. Az érsek személyi kiadásai az érseki adminisztráció költségei, valamint a különféle alapítványok létesítése, illetve fenntartási költsége felemésztette az uradalom jövedelmének tulnyomó részét, sőt ezen költségek közel állandósága, illetve növekvő tendenciája miatt a gazdaság fejlesztésének akadályává vált. Fokozta ezt a hátrányos helyzetet az is, hogy az országos tendenciával ellentétben a haszonbérből származó bevétel is az érsek személyi jövedelmét képezte és így nem volt a saját házi kezelésű birtok fejlesztésére fordítható, oda befektethető.

Összegezve az eddig elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a tőkés nagyüzem egyes jegyei mind erősebben jelentkeztek. Ezt mutatja az irányító szervezet átszervezése, valamint a belterjes gazdálkodás tárgyi feltételeinek fokozatos megteremtése. Az uradalom gazdálkodását és annak esetleges fejlődését azonban nagymértékben meghatározta a pusztán önellátásra való törekvés. Ez a gazdálkodási cél gátolta a kapitalizálódás kibontakozását. Ezt bizonyítja a feldolgozó ipar hiánya és az egyéb ipari jellegű tevékenység helyzete.

Nem lehet azonban eléggé hangsúlyozni, hogy az átalakulás folyamata nagyon lassan indult meg és bontakozott ki. Ez azzal magyarázható, hogy kötött, egyházi birtokról van szó. A kötött és korlátolt forgalmu birtokok tőkés átalakulása országos gond volt. A tőkehiányt csak a helyi adottságok kellő kihasználásával lehetett némiképp csökkenteni. Erre azonban a kalocsa-érseki uradalomban nem került sor.

A pénzügyi feltételek csupán a gazdaság azonos szintentartását tették lehetővé. Ugyanakkor az uradalom alapvető gazdálkodási célja is csak az öfenntartás volt - nem törekedtek ártermelő gazdaság kialakítására. Ez egyenes következménye volt a jövedelem említett felhasználási módjának. Kölcsönhatású összefüggés volt tehát a jövedelem felhasználása, a gazdálkodás módja, fejlesztésének mértéke és a mindennek alapjául, forrásként szolgáló gazdálkodási cél között. Az ilyen gazdálkodási célkitűzés, gazdálkodási mód és ezzel összefüggő pénzügyi helyzet mellett megfigyelhető átalakulási tendenciák különösen pozitívan értékelendők, annak jeleként, hogy az általános történelmi tendencia minden gátló körülmény ellenére is érvényesül.

Befejezésként szeretném megemlíteni, hogy tíz év a mezőgazdaság történetében nem számottevő idő. Ilyen rövid időszakot áttekintve nehéz folyamatokat ábrázolni, inkább csak a gazdaság adott időbeni állapota

mutatható be. A tanulmány elkészítésével is az volt a célom, hogy eddig fel nem tárt, és éppen ezért igen rendezetlen forrásanyag alapján összegezzem azokat a főbb vonásokat, amelyek a kalocsai érseki uradalom gazdálkodását jellemezték a XIX. sz. utolsó évtizedében.

J e g y z e t e k

- 1./ KÉL. II. j.i.i. 1896/135.
- 2./ Winkler Pál 1926.
- 3./ Zichy Gyula 1935.
- 4./ Asztalos-Sárfalvi 1960.
- 5./ Pontosabban nem állapítható meg, mert a kalocsaí gazdaság adataira csak következtetni lehet.
- 6./ KÉL. II. t.o.h.k.
- 7./ Uradalmi átlagok - több év terméseredményeiből számítva országos átlagok: kalászos gabona - Magyarország története VII.kötet. Kukorica, burgonya - Für Lajos 1976.
- 8./ Für Lajos 1969. 112.old.
- 9./ KÉL. II. t.o.h.k.
- 10./ KÉL. II. j.i.i. 1896/696.
- 11./ KÉL. II. t.o.h.k.
- 12./ Egy szarvasmarha, vagy 16 0,8, egy sertés 0,114, egy juh 0,071 számosállattal egyenlő.
- 13./ KÉL. II. Császka féle átvétel
KFKL. Császka féle hagyaték adatai alapján számítva.
- 14./ KÉL. II. f.t.r. 1899/103.
- 15./ KÉL. II. f.t.r. 1893/179.
KÉL. II. f.t.r. 1894/125.
- 16./ KÉL. II. Császka féle átvétel
KÉL. II. f.t.r. 1900/17.
- 17./ Fordatartam - az az idő, amely alatt egy fa vágáséretté válik.
- 18./ Tarlószítás - fák kivágása egy adott erdőterületen.
- 19./ KÉL. II. f.p.sz.
- 20./ KÉL. II. összeírás a kalocsaí bibornok-érségi uradalmak készpénzbeni állandó jövedelmeiről. 1891.

- 21./ KÉL. II. f.t.r. 1899.
- 22./ KÉL. II. f.p.sz.
- 23./ KÉL. II. zs.k.
- 24./ KÉL. II. Zs.k.
- 25./ KÉL. II. f.t.r. 1899-1900.
- 26./ KÉL. II. f.p.sz.

R ö v i d i t é s e k :

KÉL.	Kalocsai Érseki Levéltár
II.	Érsekuradalmi Gazdasági Levéltár
j.t.i.	Jószágigazgatósági iratok
f.p.sz.	Főpénztári számadás
f.t.r.	Főtiszti rendeletek
t.o.h.k.	Terményi okmányok - hajósi kerület
zs.k.	Zsoldkönyv
KFKL.	Kalocsai Főkáptalani Levéltár

I r o d a l o m

Asztalos István-Sárfalvi Béla 1960.

A Duna-Tisza köze mezőgazdasági földrajza.

Akadémiai kiadó Bp.

Für Lajos 1969.

A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914.

Mezőgazdasági Múzeum Bp.

1976.

A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890-1914).

In. A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században.

1848-1944. Agrártörténeti tanulmányok 4.

Akadémiai kiadó Bp.

Hanák Péter-Mucsi Ferenc 1978.

Magyarország története 1890-1918.

Magyarország története tíz kötetben VII. kötet

Akadémiai kiadó Bp.

Winkler Pál 1926.

A kalocsai és bácsi érsekség (történeti összefoglalás).

Árpád RT. Kalocsa.

Zichy Gyula 1938.

A kalocsai és bácsi érsekségi javadalom uradalmi

tisztviselőinek szolgálati, fegyelmi és illetmény szabályzata.

Kalocsa.

Wilhelm Dilthey történetiszemlélete és metodológiája

KÓBOR MÁRTA

A 19. sz.-ban a tőkés világgazdaság, mindenekei előtt az ipari forradalom révén felgyorsuló fejlődése kedvezett a tudományok, ezeken belül a természettudományok ugrásszerű előrelépésének. A természettudományi megismerés módszerei - legalábbis egy ideig - nem maradtak hatástalanul a társadalomtudományokra sem.

A tőkés társadalom érdekei 1848, még inkább 1871 után azonban másképp érvényesültek a társadalom-, mint a természettudományi tudományokban.

Németország már a 18.sz. második fele óta kezdte ledolgozni, az egyesítés után pedig rohamléptekben hozta be tőkés fejlődésbeli lemaradottságát. Ugyanakkor, mivel a polgári átalakulás a modern tőkés gazdaság korszakában nem alulról jövő forradalom, hanem felülről, az uralkodó osztályok kompromisszuma útján ment végbe és így a nemzeti egység létrehozásakor demokratikus szempontból elmaradott társadalmi és politikai strukturája megerősödött. A korábbi időszak ellentmondásai nem oldódtak fel, inkább magasabb fokon újratermelődték.

Ugyanakkor a sajátos németországi mult feudális maradványai a német népet évszázadokon át elszoktatták attól, hogy a közügyekben a felsőség akarata nélkül vagy ellenében cselekedjék. Bismarck, majd II. Vilmos az abszolutizmus maradványait megőrizték és "korszerűsítették".

A szabadversenyos kapitalizmus az 1870-es évek második fele óta mindinkább idejét multá. Németország belső fejlődése új, imperialista szakaszába kezdett lépni. Ezzel egyidőben és vele összefüggésben a megváltozott viszonyok és a szocialista munkásmozgalom feltartóztattha-

tatlan növekedése a régi kérdések új módon való megfogalmazását és az új kérdésekre is választ követeltek a tudósoktól, ideológusoktól, akik megérezték a rendszer válságát.

Wilhelm Dilthey (1833-1911) a századvég Németországában az irracionalista életfilozófia megalapozója. Már egyetemi éveit alatt úgy látta, hogy a társadalom valóságos életfolyamatának feltárására egyetlen általa ismert filozófiai, történelmi irányzat sem volt képes eddig.⁽¹⁾ 1883-ban a "Bevezetés a szellemtudományokba" c. művének előszavában célját a szellemtudományok ismeretelméleti alapvetésében jelölte meg, mivel kora társadalomtudományának elvont problémamegközelítése elégtelennek bizonyult a kor új jelenségeinek megoldására, míg kora individuumnak életkérdésként jelentkezett ez a probléma: "A társadalomban működő erők, a társadalom megrázkódtatásait előidéző okok, a az egészséges haladás társadalomban rendelkezésre álló gyógymódjainak megismerése civilizációnk számára életkérdéssé vált."⁽²⁾

Diltheyt nem kora "tömegének" élete, hanem az értelmiségi individuomé foglalkoztatta, hiszen a "Bevezetésben" a politikusnak, jogásznak, pedagógusnak stb. a helyzetét szeretné megkönnyíteni az őt vezető tételeknek és szabályoknak az emberi társadalom átfogó valóságához viszonyított helyzetének megismerésén át.

Mindenekelőtt kora természettudományi orientáltságú pozitívizmusa ellen indított támadást, mert számára elfogadhatatlan, hogy a történelmet e természet analógiájára ismerjük meg, mivel szerinte a történelem a korlátlan szabadakarat birodalma, ami a történelem vizsgálatában új kiindulópontozhoz vezetett. Egyetért a pozitivistákkal abban, hogy a társadalmat a tudománynak kell vezetni, ami a tapasztalaton nyugszik. Azonban a Dilthey értelmezése szerinti tapasztalat alapján a történelmi világ csak a tudat belső tapasztalatában adott, tehát a társadalom- és történettudomány feladata ennek a tudati ténynek az elemzése lehet. A pozitivistákhoz képest előrehaladás, hogy a történeti-társadalmi folyamatokat egységben kívánta szemlélni és a történelemben a cselekvő ember

tettei által előidézett véletlen szerepét is figyelembe kívánta venni.

Dilthey szubjektíve mindig a tudományosság álláspontján maradt: hangsúlyosan emelte ki, hogy a valóság csak a specializált szaktudományok radikálisan empirista eszközei útján ragadható meg, de észrevette azt is, hogy a differenciálódás miatt a szociológia lemondott eredeti céljáról, arról, hogy a történelmi folyamat egyetemes történet-szemléletét adja.

Dilthey kiindulópontja történeti és lélektani. Éppen e két elemet hiányolja a "történeti iskolánál" - miközben elismerően szól róla - és emiatt tartja képtelennek a filozófia feladatának, az élet befolyásolásának ellátására. Ennek megvalósításához ki kellett terjesztenie Kant "A tisztá ész kritikáját" a társadalomtudományokra is.

Kant transzcendentális szubjektumával az akaró, érző, megjelenítő individuum egészét állította szembe, akinek a valóság közvetlenül adott és éppen ezáltal megismerhető, míg Kantnál a "Ding an sich" megismerhetetlen maradt. (3)

Dilthey objektivitásra való törekvése nyilvánul meg abban, hogy nem veti el a külvilágot, ámde valójában szubjektivizálja azt, mivel csak annyiban ismeri el, amennyiben az átélés révén a szubjektum részévé válik.

Álláspontja, hogy a történelem az individuum szabad tevékenységének eredménye, ezért ha meg akarjuk ismerni, akkor a vizsgálat tárgyává a történelmet létrehozó individuumot, mint pszichofizikai életegységet kell tenni, hiszen a megismerés éppen azáltal válik lehetségessé, hogy az individuum az élet alkotórésze, amelyet akarata, érzése, szándéka eredményeként mint célösszefüggést önmaga hozott létre. Szerinte az individuum belülről átélt életéből eljuthatunk a társadalom egészének megismeréséhez, mivel az individuum társadalomhoz való viszonya kettős: egyrészt az egészben tevékenységét tudatosan hajtja végre, másrészt szemlélődő intelligenciaként viselkedik és szeretné az egészet megragadni a

megismerésben, aminek biztosítéka, hogy céltevékenységével tartós képződményeket hoz létre, amelyek a kultúra rendszereit (vallás, jog-erkölcs) és a külső szervezetet (állam, család, szövetség) alkotják. Tehát a társadalmi élet tartós célösszefüggéseinek elemzésével a valós élet megismerhető.

Dilthey így akarta biztosítani a történeti-társadalmi valóság egészen belül az individuumok állandó változásától független, de azok élettartamainak közösségén, az emberi természetén nyugvó, a társadalmi élet célösszefüggése által meghatározott tartós célösszefüggést, amely egyuttal a történeti világ folyamatos kapcsolódását is magába foglalná. Ennek alapján Dilthey valósága a szubjektum tevékenysége során létrejött produktum, az individuum pedig csak azt ismerheti meg, amit saját maga hozott létre. Így az objektív valóságot azonosítja a szubjektummal, aminek szükségszerű következménye a valóság megismerésének relativista és szubjektív jellege. Ugyanakkor, azáltal, hogy a társadalmi-történeti célösszefüggés formái (vallás, jog, stb.) a pszichofizikai életegység akarótának, érzéseinek stb. eredményei, nem pedig az adott társadalmi-gazdasági viszonyoknak a tudaton át objektivált formái, lehetővé válik, hogy konkrét alaptól, időtől függetlenül kísérletjen meg kimutatni általános-érvényűséget, az individuumok pszichikus strukturájára építve. Így a történeti-társadalmi valóságban bekövetkezett változást sem a gazdasági-társadalmi viszonyok átalakulásából, hanem ezen pszichikus jegyek különböző mértékű, intenzitású hatásából eredeztette.

A "Bevezetésben" jelentkező ismeretelméleti relativizmusán és szubjektívizmusán kívánt túllépni 1890-ben⁽⁴⁾ a valóság milyenségének és terjedelmének a vizsgálatkor, mivel ettől magának a megismerésnek a terjedelme és természete függ. Descartes Én-jének revízió alá vétele során - mivel az csak a gondolkodási tevékenységre korlátozott és így a valóság egészét nem képes megismerni - arra a következtetésre jutott, hogy az impulzus és ellenállás tapasztalata az, ami az "Én" és az objektum, a

sajátélet és a külső valami tudatát egyaránt előidézi. Szerinte a tőlünk független tapasztalatában közvetlenül megéltként és megalapozottan jelentkezik, ezért közvetlenül meg is ismerhető. Valójában nincs szó objektív valóságról, mert Dilthey számára az impulzus, ellenállás stb. nem közvetítések a tudattól független valóság megragadására és lépésről lépésre gondolati feldolgozására, hanem észlelésaink, gondolkodási folyamataink összefüggéseinek csupán belső oldalát jelentik.

1904-ben "Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról" c. művében a szellemtudományok újfajta pszichológiai megalapozásával tett kísérletet az általa felvetett probléma megoldására, amihez kiindulópontja már a "Bevezetésben" említett megállapítása, miszerint a szellemtudományok és természettudományok tárgya eltérő.

Dilthey eddig a kultúra rendszereinek történeti fejlődését végigkísérve akarta megismerni a valóság egészét, most éppen fordítva: az individuum lelkiéletéből kívánta felszínre hozni a vallásban, a kultúrában stb. megnyilvánuló összefüggéseket, ami csak az ismeretek megszerzését kísérő belső állapotok szilárd, változatlan hierarchiájának feltételezésével biztosított. Az individuum belső életébe helyezte őt az életben hiába keresett szilárd rendet és ezzel pszichologizmusa az ismeretek általánosérvényűségét feloldotta az ismeretek megszerzésének pszichológiai folyamatában. Amennyiben a lelkiélet összefüggése a belső tapasztalatban adott, akkor amögé a tudomány nem tud visszamenni és ami azonkívül adott számunkra, arról nem tud összefüggést létesíteni, ezért a megismerés jellege ezuttal is csak relatív és szubjektív lehet. Dilthey is tudatában volt ennek - mivel az élet objektívált formái a rendszer-strukturákban pszichikai természetűek és egyediek azáltal, hogy a lelkiélet megnyilvánulásai -, ezért a lelkiélet összefüggésének elemzését egyéb segédeszközök (összehasonlító eljárás, kísérlet, megfigyelés stb.) alkalmazásával és az individuum alkotársainak elemzésével kívánta kiegészíteni, sőt már ekkor foglalkoztatta az a gondolat, hogy a hegeli "objektív szellem" fogalmát használja fel.

Pszichologizmusa miatt kortársai részéről több oldalról támadás érte. A 90-es években az önálló társadalomtudományok megteremtésére irányuló kísérletek már az antipszichologizmus talaján állottak.⁽⁵⁾ E hatásra Dilthey is a történelemben kereste az alapot az élet megértéséhez és a hermeneutika felé fordult, amihez eddigi nézeteit önbírálat alá kellett vennie, mivel ha a lelkiélet individuálisan megalkotott, akkor hasonlósága ellenére is fennáll az a veszély, hogy a megértendő mindig idegen és egészen más természetű individuálitás. Így nem biztosított, hogy megértésünk valóban objektív ismeretet eredményez és nem csak saját lelkiéletünk kivetítése egy idegen lelkiélet megnyilvánulásaira.

"A hermeneutika keletkezése" c. művében ezt az ellentmondást akarta feloldani, ezért elismerte: mások lelkiéletét nem mint pszichikus tényeket érzékeljük, hanem szavakban, műalkotásokban stb., tehát szellemi tényekben kell megértenünk és ezáltal van biztosítékunk az objektivitásra, általánosérvényűsége is. A hermeneutika lenne az az eszköz, amely biztosítaná a lelkiélet tartás formáinak objektív megértését, amelyre a történeti tudat építhető és az emberiség múltja önmagában jelen valósággá válna, mivel az individuális lelkiélet, ha objektivált formát ölt, a tartalomtól készen kapott szabályokat követ.

Dilthey azonban kísérletet sem tett a hermeneutika szabályainak a megadására, csupán az ehhez vezető utat jelölte meg. Ezt azonban ő sem járta végig, mivel ha végig haladna gondolatmenetén, akkor az a veszély fenyegetné, hogy a hermeneutika szabályait végül is csupán az individuum pszichikus struktúrájából vagy lelki életéből állapíthatná meg.

Dilthey a szellem történeti tanulmányozását nem öncélúnak, hanem bevezetésnek tekintette a modern világnézet megalapozásához, amelylyel az egyén boldogulását és életének vezetését kell biztosítani a társadalomban. Szellemtörténeti műveiben a történelmi világ rendszeres felépítésére a saját ismeretelméleti alapállásán maradván tett kísérletet.

Ennek alapján 1891 és 1894 között írt munkáiban két tendencia figyelhető meg. Egyrészt bizonyítani akarta, hogy a metafizika - amely nála magában foglalja a középkor teológiai rendszerét, a tudományok természetes rendszerét a 17-18. sz.-ban és Kant utódainak nézeteit is - elvileg lehetetlen és így eleve kudarcra ítélt.⁽⁶⁾ Másrészt bizonyos analógiákkal utalt arra is, hogy a filozófiát kezdettől fogva foglalkoztatta az élet problémáinak - individuum, állam ill. közösség, szabadság-szükségyszerűség stb. - megoldási lehetősége.

"Auffassung und Analyse des Menschen im 15. und 16. - Jahrhundert" c. művében a szellem történeti fejlődését mutatta be a görög metafizikától. Eközben az emberi természetben rejlő vallásos motívumra építve az eszmék kontinuitását akarta megvilágítani. A görög, római filozófia regionális jellegével szemben a keresztény vallás előnyének azt tartotta, hogy miközben a belső tapasztalat metafizikus tudata létrejött, az egyben egyetemes jellegű is, mindenütt és mindig ható - mivel a vallás az ember belső viszonyának kivetítődése a láthatatlanhoz - és ezáltal az emberiség szellemi egységét képezte.⁽⁷⁾ A középkori metafizika kudarcát abban látta, hogy a vallásban az élet eredeti összefüggése, mint az ember belső viszonyának megnyilvánulása, dogmatikussá vált, amikor intézményesített (egyház) formában öltött testet. A kereszténység lényege ismét feltárulkozik előttünk, ha azt dogmatikus vonásai alól felszabadítjuk. A reneszánsz és reformáció jelentőségét éppen e folyamat elindításában jelölte meg, de képviselőinek bemutatását leszűkítette, mivel nézeteiknek elsősorban individuális jellegét emelte ki, jelentőségüket az emberi benső felé fordulásban, az ember autonómiájának visszaállításában látta és a természetes rendszerek (vallás-, jog-, államelméletek létrejöttét is innét eredeztette.

Ugyanakkor észrevette a társadalmi-gazdasági viszonyoknak a szellemi életre való hatását (pl. a reneszánsz életideál alapjában a polgári jólétet tekintette), ezért miközben az individuum vallásos élményéből akart az életre következtetni, de bemutatta a gazdasági-társadalmi helyzetet is, így azt kimondatlanul a valós életbe helyezte, amelyben ez az általa elképzelt módon megismerhetetlen.⁽⁸⁾

A német szellem nagy vívmányának tekintette a reformációt, amelyet nem egyház és dogmatörténeti szempontból, hanem a 16.sz-i szellemi folyamatok részeként kívánt tárgyalni és eközben megmutatni, hogy a reformáció által hogyan vált alkalmassá a teológiai metafizika, a transzcendentális teológia és az egyetemes panteizmus formájában arra, hogy átkerüljön a 17. sz-ba, amelyre az autonóm, cselekvő ember természet feletti uralma jellemző. Alapállásából következően azonban arra a téves következtetésre jutott, hogy az új jellegű teológia feladata a megváltozott körülményekhez igazítani a középkori teológiát, nem pedig az általa is felismert, megváltozott viszonyok követelték meg az új teológia kialakulását.

Amíg a teológiai racionalizmust a 16.sz-i egyháztan történeti, vallási és logikai kritikájából eredeztette, addig a transzcendentális teológiába sorolt minden olyan irányzatot, amely az ember alkotó természetére, megismerésére és szellemi teljesítményére épült, így Leibnizet, Kantot, Goethet, Schleiermachert és Hegelt is ezen irányvonal folytatónak tekintette. Célja az, hogy Luthertől, Kanttól, de főként a német konzervatív romantikától saját koráig bezárólag történeti folytonosságot mutasson ki. Ezen folytonosság kimutatására irányuló erőfeszítéseinek aktuális politikai tendenciája volt. Azt igyekezett bizonyítani ezen az úton, mintha a bismarcki birodalmi államalapítás, Németország elporoszosítása nem lett volna szakítás a klasszikus német kultúrával és mind Bismarck, mind a II. Birodalom semmi által meg nem szakított folytonosságban nőtt volna ki szervesen a 18.sz. végének felvilágosodásából és a 19.sz. elejének bizonyos tendenciáiból.

A modern természetjog létrejöttében is a szellem törvényszerű menetét igyekezett igazolni, de a gazdasági életben bekövetkezett változásokat, sőt a nemzeti eltéréseket is érzékelte. A tudomány problémájának tekintette, (nem a társadaloménak, mivel ő a tudománnyal akarta az életet igazgatni) hogy a tudományok fejlődését az uralmi viszonyok megváltozása

nem követte, ami igényként jelentkezett a tudomány részéről és egyben ezzel magyarázta az állelméletek kialakulását, amellyel a tudomány az élet felé fordult.

Műveiben történeti vizsgálatait leszűkítette a filozófiai és a szellemi fejlődés történetének - a kultúra általános történetével összefüggő - vizsgálatára, mivel álláspontja, hogy a történelem szabad emberi tettként bontakozik ki, ezért e folyamatban keletkezett szellemi tények elemzésével általános ismerethez juthatunk.

Azonban az objektív valóságnak megfelelő általános ismeret feltétele, hogy e szellemi produktum létrejöttét, tartalmát minnek a függvényében vizsgáljuk. Történeti-filozófiai elemzéseiben azonban kutatótudóshoz méltó ragaszkodással a tényekhez - képes volt megmutatni, hogy a társadalmi-történelmi körülmények alakították ki azt az élethelyzetet, amelyben az individuum számára a megismerhetőképességként felfogott énje az egyetlen biztos adottság, amire a megismerés építhet. Amit nem tudott ismeretelméletileg megragadni, annak felismerésére juttatták hatalmas történelmi ismeretei, de szubjektivizmusa gátolta annak felismerésében, hogy a történetileg cselekvő emberek az élmények egymagukban nem adnak kulcsot a társadalmi összefüggések egyenértékű megokolásához.

1892 karácsonyán elkeseredetten írt Yorcknak a létező állapotokról és a jelen kor hitetlenségében közelgő katasztrófát látott. Ennek egyik jele szerinte a képtelenség arra, hogy egy hatékony, forradalom ellenes konzervatív meggyőződés jöjjön létre.⁽⁹⁾

Ezidőtájt írta le a filozófiának a múlt politikai-társadalmi harcaiban játszott szerepéről: "Tanulság a politikusnak! Bármily előkelősködően fordul is el a mai hivatalnoki kar és burzsoáziánk az eszméktől és filozófiai kifejezéstől: ez az elfordulás nem a tényérzék jele, hanem a lelki szegénységé: nemcsak természetétől fogva hatalmas érzések, hanem egy zárt gondolatrendszer is biztosítja a szociáldemokrácia és az ultramontanizmus tulsúlyát korunk egyéb politikai erőivel szemben."⁽¹⁰⁾

Dilthey féltette korát az egyre erősebbé váló munkásosztály szervezett mozgalmától, aminek következménye ismeretelméletében az arisztokratizmus élefebbé válása.

Az 1900-as évek elején Diltheyt kétségbeesés gyötörte amiatt, hogy a történeti valóság általános érvényű, mindenoldalu megismerését eddig nem sikerült megoldania. Olykor már elvileg tagadta a hűn óhajtott, sokoldalu szintézis lehetőségét "Nem adatott meg nekünk egybelátni ezeket az oldalakat. Az igazság tiszta fényét csak különbözőképpen megtört sugárban tudjuk meglátni." Élete alkonyán rezignáltan tette fel a kérdést: "Nem meddő szkeptizmus-e saját történeti szempontom, ha ilyen élethez (ti. a tiszta relativista életélmény-azonossághoz K.M.) mérem?"⁽¹¹⁾

A tudományosság álláspontjáról azonban szubjektíve sohasem tért le, minden eddigi kísérletezésének csődje láttán is az a véleménye: "még az üdvösséget sem akarom elérni oly hit által, amely nem áll helyt a gondolkodás előtt.", ezért újra meg újra kísérletet tett az élet megértésére.

A "Der entwicklungsgeschichtliche Pantheismus nach seinem geschichtlichen Zusammenhang mit dem alteren pantheistischen System (1900) c. tanulmányában a világnézet típusaival kölcsönhatásban elemezve kísérte meg a történeti valóság általános érvényű tendenciáját bemutatni. Az 1890-es évek elején írt munkáihoz hasonlóan a társadalmi-gazdasági körülmények leírása természetesen e művében is jelen van, - de most a világnézeti típusok változásának függvényében - . Világnézettípusaival elérte, hogy az életből (nem az individuumból) indulhatott ki, de bennük az élet nem a maga valóságában, hanem a szubjektum pszichikumának függvényeként objektíválódik és ezáltal világnézetének tudományossága megszűnik. Helyette csak a világnézet típusát tudta felvázolni szűk pszichológiai-antropológiai alapon.

A német szellem történeti fejlődését is - szerinte előrehaladás a történeti tudat felé - egyrészt a világnézeti típusok, másrészt az egyetemes szellem fejlődésének keretében akarta végigkísérni. Álláspontja, hogy a germán szellem a kereszténység kialakulásától a kulturközösségben az egyetemes val-

lasi metafizika részeként fejlődött egészen a 14. századig, amikor a gazdasági-társadalmi változások hatására az európai szellemben a reneszánsz új világfelfogása alakult ki. Ugyanakkor a sajátos német körülmények német földön a reformációt hívták életre, amelyet a német nemzet ezt követő fejlődési alapjának tart, majd további alakulására nagy hatással volt a 30 éves háború, mivel az új körülmények között a társadalom régi tagozódása maradt, csak a rendek súlyában következett be eltolódás. A westfáliai béke a német fejedelmek hatalmát hozta, de ezen a talajon új kultúra kelt életre, amely a felvilágosodás irodalmában öltött testet és amelyet a szabadság idealizmusának világnézetébe sorolt be. A felvilágosodásról mint önálló világnézetről beszélt és jelentőségét ebben a válságos helyzetben a német szellem egységének képviseletében látta és a nemzeti egység hiányában legalább az erkölcsi szabadságot biztosította az individuum számára, mivel képviselői többnyire állami hivatalokban, városi vagy rendi szolgálatban álltak, hű alattvalók voltak, de belső önállóságukat hangsúlyozták, mely a protestáns vallásosságban, a tudományos szellem autonómiájában nyilvánult meg.

Dilthey ezen történeti példája is alótámasztja, hogy lehetségesnek tartotta az alattvalói hűség és a szellemi szabadság összeegyeztetését a fennálló társadalomban, mert ha az individuum belső önállósággal rendelkezik, akkor tevékenységének feltételei önmagában biztosítottak. Ezzel akaratlanul is a fennálló rendszer fennmaradását segítette elő, hiszen - szerinte - az individuumnak önmagában és nem a valós életben kell megoldást találnia.

Ugy vélte, hogy a német felvilágosodás éppen azt a felelős, belső törvények által vezérelt személyiséget fedezte fel, aki az életet teljességében akarta megragadni és vezetni. Azonban amíg a német felvilágosodás képviselői a valóság megismerésének racionális útján akartak járni, Dilthey az individuum beleélő képességével kívánt célhoz érni. A felvilágosodás hívei akkor törekedtek a fennálló társadalom hibáinak a kiküszöbölésére, erkölcsének megváltoztatására eszméikkel, amikor a társadalmi-gazdasági életben megindul átalakulás történelmileg kedvező körülményeket teremtett ehhez és ezzel éppen a polgári átalakulás kibontakozását segítették elő. Dilthey viszont an-

nak, a történelmi osztályfunkciója tekintetében immár a hanyatlás felé tartó polgárságnak a szószólója, amelyiknek már a munkásosztállyal is szembe kellett néznie.

A német szellem két nagy reprezentatív személyiségének (Leibniz, II. Frigyes) tevékenységében Dilthey elsősorban az individuum (tudás és államférfi) és a társadalom viszonyát vizsgálta.

Leibniz érdemének tartja, hogy nézetei igazolták a lelki élettel a fejlődést ki lehet mutatni, ha a lélekben rejlőt öntudatra emeljük és ezzel elősegítette Németországban a történelmi iskola kialakulását. (Ez utóbbi állítás annyira szemben áll a tényekkel, hogy nem érdemes kritika alá venni.)

II. Frigyes tevékenységén keresztül a kor szellemi fejlődését kívánta bemutatni. A korszellemet azonban csak úgy tudta kialakítani Frigyes individuumban, ha azt a valós életbe helyezte bele és ezzel akaratlanul is bizonyosságot tett arról, hogy nem a reprezentatív személyiség határozza meg korát, hanem csak az adott idő történelmi körülményei által nyújtott lehetőségekkel élhet és befolyásolhatja azokat.

A német szellem következő nagy teljesítményének a szellem történeti életmegértésének kialakulását tekintette, amelyhez szerinte Leibniz, II. Frigyes és Kant is hozzájárult. Az új szellemi irányzat reprezentatív személyiségénél Justus Mösernél jött létre szerinte a belső célösszefüggés, amely egy korszakban a különböző létmegnyilvánulásokat összekapcsolja, de minden korszaknak - ez Ranke hatásáról árulkodik - egyidejűleg önmagában is van értéke. Dilthey szerint a történelmi világ belső megértése, (amit ő sem tudott megvalósítani) itt jött létre.

Elméleti munkássága során azonban rádöbbsent, hogy az élet objektív folyamata az individuum belső összefüggéséből nem érthető meg és ismét új oldalról - világnézeti típusok antropológiai megalapozásával kísérlete meg egyszerre a megértett és megélt élet megismerését. 1904-ben ismét feldolgozta a 16-17. sz. szellemtörténeti fejlődését,⁽¹²⁾ az ismeret-

elméleti kérdést állítva a középpontba.

Dilthey antropológián nem az ember genezisével, az élők világában és a természetben elfoglalt helyével, ezeket meghatározó tényezőivel stb. foglalkozó tudományt érti, hanem ezt leszűkíti az emberi természet tartalmának a vizsgálatára és a külvilágot ennek függvényében, azaz ismét az individuumból kiindulva teszi meg a kutatás, elemzés tárgyává. Descartes, Hobbesson, Spinozán keresztül akarta bemutatni, hogy miként alakultak ki azok a nézetek - nála a modern antropológia -, amelyek a megismerésnél az individuum egyformaságait, affektusait is figyelembe vették, holott a valóságban a filozófusok azért fordultak az individuum megismerése felé, hogy ezáltal biztosítsák az ember természet feletti uralmát. Elemzéseit összegezve Dilthey azonban csak arra volt képes, hogy tényként megállapította: az antropológiával kialakult a lelki élet tana és a lelki teljesítmények elismerése. Az ismeretelméleti alapvetéshez mindebből már nem tudott alapvető konklúziót levonni, hiszen abból a lelkiéletből nem indulhatott ki újra, aminek alapján a történeti valóságot az individuum - korábbi műveinek tanúsága szerint - nem volt képes megérteni.

Dilthey maga is ráébredt eme hiányosságra, ezért már e tanulmányának zárórésztében ismét a költészet felé fordult.

Hölderlin munkássága kapcsán akarta bemutatni, hogy egyrészt hogyan szerezhetünk tapasztalatot saját életünk vezetéséhez mások életének utánélése révén, másrészt eközben miként tudatosul bennünk az egyetemes őrszefűgés teljessége.

Vállalkozása eleve kudarcra ítélt, mivel Dilthey felfogásában a költészetben az élet nem az egész társadalmi-történelmi realitásként megértésként, hanem csak a pszichikai realitásként megéltként van jelen. Ebből pedig csak a művet létrehozó individuum életére, pszichikumára ill. a pszichikumán át visszatükrözött életszférára vonatkozó megállapításokat vonhatott le. Ezt tükrözi Hölderlin munkásságáról írt műve.

Dilthey látta, hogy a pszichológiai kiindulópont - az élményen keresztül az élet megélése, majd objektivációk révén történő megértése - helyére olyan valamit kell állítania, ami az élet egységét, a társadalmi-történeti élet általános érvényű menetét magában foglalja. Ekkor fordult figyelme ismét Hegel felé és feldolgozta "Hegel ifjúságának történetét"⁽¹³⁾ E művében egyrészt a német szellemi fejlődés kontinuitását akarta bizonyítani, -Kant, Fichte, Schelling, Hegel filozófiája közti lényegi különbséget elmosta - másrészt a hegeli objektív szellemet dialektikus mozgásától megfosztva kívánta saját rendszerében a pszichológiai terminológia feladásával keletkezett űr betöltésére alkalmassá tenni. Ugy vélte, hogy a tudomány most már a maga egészében, az ember alkotásaként építheti fel a társadalmi-történelmi világot.

"A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban" c. művében ezt próbálta megvalósítani. Művét azonban nem fejezte be, mert közben arra az álláspontra jutott, hogy a társadalom és a történelem életét a maga totalitásában, azaz az ember alkotásaként már nem lehet a tudományban felépíteni.⁽¹⁴⁾

Művének zárószóiban mintegy bevallotta kudarcát: "egy végső ponton elválí az objektív szellem itt kifejtett fogalma Hegel fogalmától: Amennyiben a hegeli általános ész helyére az élet a maga totalitásában, az élmény, megértés, történeti életösszefüggés, s benne az irracionális hatalma lép, az a probléma keletkezik, hogy miként lehetséges a szellemtudomány? Hegel számára ez a probléma nem léte metafizikája, melyben a világszellem, a természet mint annak külsővé, idegenné válása, az objektív szellem mint annak megvalósulása és az abszolút szellem egészen a filozófiáig mint a szellem tudásának realizálása önmagukban azonosak, ezt a problémát maga mögött hagyta. Ma azonban arról van szó, hogy megfordítva: a történeti életmegnyilvánulásokban, mint a történeti tudás igazi alapjában adottat ismerjük el és módszert találunk ama kérdés megválaszolására, hogy miként lehetséges ezen adott alapján általános érvényű tudás a történelmi világról."⁽¹⁵⁾

Dilthey nem tudta megvalósítani célkitűzését, holott felismerte, hogy a szellemtudomány tárgya nem a pszichikai realitásként, hanem a társadal-

mi-történelmi realitásként megértett élet. Műveiben képes arra, hogy az emberi szellem fejlődését, előrehaladását kimutassa, de a történelmi fejlődés objektív törvényszerűségeit nem tárhatta fel, mivel a történelmet az egyéni tudat tevékenységére redukálta. A történelmi tények rendszerezését sem tudta megvalósítani, mivel a rendszerezés alapját, az objektív valóságot feloldotta az individuumban.

Nem fogadta el, hogy az élet a test és lélek egysége. Az intuíción révén az élet és élmény azonosításával test és lélek kettősségét megszüntette, ám a pszichológia minden tárgyát a megélés síkjára vetítette rá. A kanti "magánvaló" helyére így a mitizált élet lépett, a valóság megismerhetősége helyére a szubjektivista relativizmus. Dilthey azonban még hitt ész és élet, tudomány és intuíción ellentétének feloldhatóságában.

Harcolt ama filozófiai rendszerek ellen, amelyek csupán a természettudományok logikai eljárásai felé tájékozódtak. Erről vallanak Novalis, Hölderlin - miszticizmusuk is vonzotta - és mások munkásságával foglalkozó tanulmányai.

Dilthey történelmi tudása és szubjektív igénye, ha nem is következetesen, de rákényszerítette a tudatunkon kívül létező világ folyamatainak a megfigyelésére és ezeknek a szellemtudományok fejlődésére gyakorolt hatásának figyelembevételére. Ő még a tudomány nevében kívánt új világnézetet teremteni. Életfilozófiája még nem utasította el a tudomány szerepét, a tudományos megalapozású filozófiát, mint az irracionális I. világháború utáni képviselője.

Átmeneti jelenség volt az imperializmus előtti és az imperializmus, főként annak 1917 utáni történetelméletei és politikai irányzatai között.

Követői már az első világháború előtti évtizedben gyarapodtak. Hatása azonban általánossá csak 1917 után vált, az európai forradalmi hullám visszahatásaként.

IRODALOM

- W. Dilthey: Gesammelte Werke II-VII. Göttingen, 1960-63.
- Ugyanő: Bevezetés a szellemtudományokba. Gondolat, 1964.
- " - : Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról, Gondolat 1964.
- " - : A hermeneutika keletkezése, Gondolat 1964.
- " - : A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban, Gondolat 1964.
- " - : Élmény és költészet. Budapest 1905.
- Dilwald H.: Dilthey, Erkenntnistheorie und Philosophie der Geschichte. H. és év. sz. 1963.
- Elekes Lajos: A történelem felfogása korunk polgári tudományában. Akadémiai Kiadó Bp. 1975.
- Erdélyi Á.: Világézetfilozófia és társadalomtudomány Magyar Filozófia Szemle 1980. 1. sz.
- Georg G. Iggers: Deutsche Geschichtswissenschaft. München 1971.
- I. S. Kont: Die Philosophiegeschichte des 20-ten Jahrhunderts. Kritischer Abriss I-II. Berlin, 1964.
- Werner Krauss: Literaturgeschichte als geschichtlicher Auftrag.
- V. I. Lenin: Materializmus és empiriokritizmus. L. Ö. M. 18. Budapest 1964.
- Lukács Gy.: Az ész trónfosztása 5. kiadás 1978.
- Philosophisches Wörterbuch: I-II. Leipzig, 1974.
Generationstheorie, Hermeneutik, Historismus, Intuition, Irrationalismus, Lebensphilosophie, Neohegelianismus, Neokantianismus, Relativismus szócikkei.

Leonhard von Renthe-Fink: Geschitlichkeit. Göttingen, 1964.

Sándor Pál: A filozófia története. Akadémiai Kiadó
Budapest 1965.

JEGYZETEK

1. Lukács: 9-10.o., továbbá W.Dilthey: Bevezetés a szellemtudományokba. Gondolat 1964.
Erdélyi Ágnes bevezetője
2. W.Dilthey: Bevezetés ... 74.o.
3. U.o. 66-67.old., Lukács 375. 525-27.o.
4. W.Dilthey: Adalékok ama kérdés megoldásához, hogy honnan ered és mennyiben jogos a külvilág realizálásába vetett hitünk. Gondolat 1964.
5. Bevezetés... Erdélyi Ágnes bevezetője. Gondolat 1964.
6. Lukács: 378.o.
7. W.Dilthey: Gesammelte Schriften III. 204.old.
8. H.Diwald: Dilthey's Erkenntnistheorie und Philosophie der Geschichte H. és év. sz. 1963. 285.o.
9. Leonhard von Renthe-Fink: Geschitlichkeit. Göttingen 1964. 69.o.
10. W.Dilthey: Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról. Gondolat, 1964. 384.o.
11. Lukács: 393-397, 423,473.o.
12. W.Dilthey: Die Funktion der Antropolögie...(In: Ges. Schr. III. 43.o.)
13. W.Dilthey: Die Jugendgeschichte Hegels (In: Ges.Schr.IV.)
14. W.Dilthey: Bevezetés ... 47.o.
15. W.Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat, 1964. 539.o.

Lenin az államkapitalizmusról

(1917.márc.-1919.)

DÁNYI LÁSZLO

Oroszország a 20.sz. elejére elért gyors fejlődése ellenére sem tudta lényegesen csökkenteni a fejlettebb országokhoz viszonyított elmaradottságát, ráadásul fejlődése földrajzi és ipari szempontból egyaránt rendkívül egyenetlen volt.¹ Az I. világháború alatt ugyan meggyorsult az ipari termelés koncentrációja és a tőke monopolizálódása, a gazdasági és politikai elmaradottság miatt azonban az állammonopolista kapitalizmus (a háborús országok gazdasági gyakorlata) nem fejlődött olyan gyorsan, mint a nyugat-európai országokban, s csak az Ideiglenes Kormány megalakulása után erősödött meg.²

"Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foká"-ban felvázolt lehetséges alternatívák - tovább kell-e menni (még jobban kiélezve és elmélyítve az imperializmus szülte ellentmondásokat), vagy visszafelé (tompítva azokat) - közül Lenin az 1917-es forradalmi évben egyértelműen az utóbbi szellemében cselekszik. Értelmezése szerint az állammonopolista kapitalizmus a tőkés rendszer átmeneti megszilárdításának és a proletariátusnak az állam segítségével való kiszármányolásának fokozása mellett a szocializmus szervezeti és anyagi előkészítését jelenti. E dialektikus ellentmondást Lenin úgy próbálja feloldani, hogy a régi elnyomó államapparátus működését a dolgozó tömegek alulról jövő, demokratikus ellenőrzésével szándékozza felváltani.

Oroszországban adva vannak a szocialista forradalom elengedhetetlen gazdasági előfeltételei, mert megteremtette őket a kapitalizmus fejlődése (a monopóliumok számát, szerepét és jelentőségét megtízszerezte a háború) - mutat rá Lenin. Az ellenőrzés és nyilvántartás módozatait pedig a kartellek,

a nagy gyárak, a szindikátusok, a vasutak, a posta, a fogyasztási szövetkezetek és szakszervezetek révén leegyszerűsítette a kapitalizmus. A magánellenőrzés azonban, még úgy is, ahogy azt a nagy, modern részvénytársaságok gyakorolják, széttagol és dezorganizál egy lényegében integrált társadalmi mechanizmust, amelynek szüksége a teljes és ésszerű integrálás. A marxisták pere a kapitalizmus ellen elsősorban ezen az érvelésen nyugszik. A marxizmus a termelési folyamat társadalmi jellegének teljes kifejlettségében látja a szocializmus fő történelmi előfeltételét. Oroszország esetében természetesen kedvezőtlenek voltak a szocialista forradalom gazdasági előfeltételei, de nem hiányoztak azok.

Oroszországnak a klasszikustól eltérő kapitalista fejlődése - a hatalom megragadása után - magával vonta a szocialista építés nem klasszikus gyakorlatát, utja szükségességének felvetését, amely Lenint az államkapitalizmus problémakörén keresztül tulajdonképpen egészen haláláig foglalkoztatta. Az állammonopolista kapitalizmus Lenin felfogásában 1917 októbere előtt a termelés és elosztás társadalmi szabályozását, általános munkakötelezettséget, az olyan lépések megtételének szükségességét jelenti, amelyek az éhínség, a pusztulás megszüntetését eredményeznék. Fontos hangsúlyozni: Lenin csak azon rendszabályok életbeléptetését javasolta, amelyeket gazdaságilag teljesen megérteknek, technikailag megvalósíthatóknak tartott, és amelyek politikai támogatását a parasztság tulnyomó részéről biztosítottnak látta. Így a föld nacionalizálását ill. szocializálását,³ egységes központi bank létrehozását, állami ellenőrzést valamennyi bank, a biztosítótársaságok, a tőkések legnagyobb szindikátusai fölött, igazságosabb progresszív jövedelem- és vagyonadót, az üzleti titok megszüntetését, a vállalkozók kényszerű egyesítését szindikátusokba, valamint a lakosság kötelező egyesítését fogyasztási szövetkezetekbe.

Javaslati nem voltak újszerűek. Elméleti nagysága - a gyakorlat mindenkorai függvényeként - ott mutatkozott meg, hogy ezen intézkedések végrehajtásának esélyét attól tette függővé, hogy sikerül-e egyrészt befejezni a rablőháborút azonnali demokratikus békekötéssel, létrehozni a köztársasá-

got, a földesuri földek és a gabonakészletek elkobzását, a 8 órás munkanapot stb. megvalósítani; másrészt sikerül-e a dolgozó tömegeket bevonni a politikai hatalom gyakorlásába, s ezen keresztül a termelés és az elosztás társadalmi szabályozásába, ellenőrzésébe. Felismerit a csődbe juttatott nemzetgazdaság - szigorú központi szabályozással való - stabilizálása mellett, meg kell változtatni e szabályozás jellegét is, mivel a termelési eszközök magántulajdonának fenntartása esetén ezek a lépések a dolgozók kiszármányolásának fokozását, nyomorát idéznék elő.

Arról van szó tehát, hogy amit Buharin is a legfontosabbnak tartott az államkapitalizmus ismérveként, a burzsoá államszervezet egybeolvadása a gazdasági szervezetekkel a sajátos oroszországi viszonyok eredményeképpen nem jelenthette az előrelépést a halaszthatatlan feladatok megoldásában. A városokban és a falvakban egyaránt kibontakozóban volt a káosz, Lenin és a bolsevikok közreműködése nélkül is. "Nem mi sietünk, a gazdasági bomlás siet" ⁴ - írta Lenin, védolva a szabotázsaikért a gyáro-sokat, tehetetlenségükéért a "kapitalista minisztereket". A bolsevik párt-nak igyekeznie kellett, hogy "le nem maradjon az eseményekről" (a "hol-mi komenisták védik a muzsikot" ⁵ felismerés igaz voltát bebizonyítani), mind a háború, mind a gazdasági bomlás elleni harcban tetteket, határo-zott politikát követeltek tőlük a tömegek - melyek elégedetlenek voltak, belefáradtak a kormány ígéretéiseibe -, s bizalmukat adva nekik a bolse-vizmus zászlaja alá tódultak. S Lenin hamar felismerte a forradalmi hatalom-átvétel lehetőségét, a munkásosztály és a parasztság együttes forradalma révén, olyan országban, mely még nem érett meg a szocializmusra, amely-nek gyenge és gyáva burzsoáziója volt.

A "hadiszocializmus"-sal vagy hadi állammonopolista kapitalizmussal szemben - mely katonai kényszermunkát, s a profit védelmét jelenti - "a forradalmi-demokratikus államban az állammonopolista kapitalizmus egy lépés, sőt több lépés a szocializmus felé" ⁶. "A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene" c. programatikus jellegű írásában mindezek el-lenére sem indítványozza - az államosított, ellenőrzés alá vett bankok és

szindikátusok vonalán - a magántulajdon eltörlését. Terve szerint a részvények vagy a tőkeállomány továbbra is a tulajdonosok kezében maradt volna. Megdöbbentően enyhe volt gazdasági reformprogramja a 8 órás munkanap törvénybejuttatása, az ország gazdaságának a német hadigazdaság mintájára történő újjászervezése (igaz a munkáellenőrzéssel), az államkapitalizmus bevezetése minimális államosítással. Ahogy Kricman mondta találóan: míg a burzsoá forradalom a legnagyobb sebességgel haladt előre az ésszerű befejezésig, addig csak a kísérleti lépéseket tette meg a proletárforradalom. Nemcsak terrortól és erőszaktól jobbra mentesen kezdődött a lenini szocializmus, de távol állt tőle az is, hogy valamiféle hatásos csapást mérjen a kapitalizmusra.⁷ Lehetőséget látott Lenin arra, hogy a forradalmi demokratikus erők a proletariátus diktatúrája, mint azonnali forma nélkül is hatásos állami ellenőrzést gyakoroljanak a gazdasági élet felett. Az ellenőrzés követelése azonban ismét és ismét összekapcsolódott, átnőtt a termelés és az elosztás teljes - a munkások által történő - szabályozásának programjába, egészen a gabona és az iparcikkek cseréjét szabályozó "országos szervezet" létesítésének elgondolásáig. A "miként" kérdése azonban megválaszolatlan maradt.⁸

Tisztában volt Lenin azzal is, hogy az Uzemi bizottságok, a szovjetek, a szakszervezetek mellett valamennyi nagy demokratikus és szocialista pártot, valamint a mérnökök szovjetjeit is be kell vonni az ellenőrzésbe, mivel "a proletariátus komoly ellenőrzést nem gyakorolhat a miniszterek fölött".⁹ Fejleszteni, erősíteni kívánta a gazdasági rendszabályok, a termelés és az elosztás ellenőrzésére stb. irányuló önhatalmu vidéki akciókat, hiszen "a parasztok jobban értik a gazdasági viszonyokat és jobban értenek a társadalmi ellenőrzéshez, mint a hivatalnokok"¹⁰, s általában minden agrárátalakulás csak a legszélesebb körű helyi önkormányzat mellett lehetséges. 1917 júniusában még - a szegényparasztok megsegítése végett - a nagygazdaságok közös megművelésére való áttérést szorgalmazza, a béresküldöttek szovjetjeinek ellenőrzésével, mivel a "kisüzemi gazdaság az árugazdaság és a kapitalizmus fennmaradása esetén nem képes megszabadítani az emberiséget a tömegnyomortól"¹¹. (Az 1861-es reform által a földesuraknak bizto-

sitott 89 millió hektárból 1916-ig mintegy 50 % paraszti kézbe került).¹² Ilyen politika viszont az olyan tulnyomóan paraszti országban, mint Oroszország, politikai öngyilkosság lett volna. Lenin nyárra, különösen pedig a júliusi fordulat után, átértékelte ezt az álláspontot, s felismeri: az egész parasztság mindaddig forradalmi erő, míg földet lehet szerezni a földesurtól. Engelsre hivatkozva javasolja: legyen kisgazdaság, s a többi a példa erejével magától elrendeződik. "A szocializmus objektív lehetetlensége a kisgazdasággal függ össze" - de ekkor még! - "nem szándékozunk kisajátítani, szabályozni, ellenőrizni sem"¹³ - írja.

Lenin elképzeléseit a parasztság növekvő és mélyülő differenciálódására alapozta. Ugy vélte, hogy a szegényparasztság többsége szövetségesen marad a munkásosztály kormányának, és valószínűleg együttműködik vele és a társadalom szocialista átalakításában. Kezdetben tehát a forradalom kettős (burzsoá és szocialista) jellege volt a bolsevikok erejének forrása. A munkások és a szegényparasztok - Lenin elgondolása szerint - megtervezik a termelést, és a nyilvántartás és ellenőrzés rendszerén keresztül irányítják annak végrehajtását.¹⁴ Az államkapitalizmus égíse alatt a tervezés így válna a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet döntő színterévé.¹⁵ A legfontosabb azonban, amit nem lehetett figyelmen kívül hagyni, az az orosz gazdaság fejletlenségét mindennél jobban mutató primitív paraszti mezőgazdaság tulsulya volt, mely gazdasági forma a legéleesebben állt szemben mindennemű tervezéssel.¹⁶ A mensevikek azt tartották, hogy az oroszországi viszonyok között a munkáspárt részéről szocialista célkitűzéssel korai a hatalom megragadása, ami tragikus következményekhez vezethet. Többségük aggódott Leninnek a parasztkérdésben kialakult álláspontja miatt. Ugy vélték, hogy ez igen sok veszéllyel járhat, s egészen kevés szocialista elemet láttak az ösztönös parasztfelkelésekben, melyekre Lenin alapozta reményeit. A leninizmus alapproblémájává tehát a parasztság szerepének kérdése vált, a két forradalom kombinációja - a szovjet gyengeség forrása lett.¹⁷ Lenin 1917 októberében a pártprogram felülvizsgálata során bírálta Buharint, fiatal és tehetséges kollégáját, aki 1917

és 1920 között egyike volt azoknak, akik rendkívül radikálisan a szocializmus azonnali bevezetését sürgették. Lenin óvatosabb volt "most államosít - suk a bankokat, szindikátusokat, és azután "majd meglátjuk" - mondta. "Lehetséges, sőt valószínű, sőt kétségtelen, hogy átmeneti "kombinált típusok" (az egy-két bémunkást foglalkoztató kisüzemek) "nélküli itt sem lehetünk meg".¹⁸

Az ország katasztrófálissá vált gazdasági helyzete végképp meggyőzte Lenint arról, hogy a munkásság és az egész dolgozó nép helyzetének megjavítására lehetetlen komoly intézkedéseket tenni anélkül, hogy ne nyulnának forradalmi módon a tőkés magántulajdonhoz.¹⁹ De figyelmeztet: a proletariátus az elkobzással semmire sem megy, mert ebben nincs meg a szervezés, a helyes elosztás nyilvántartásának eleme. A nyilvántartás és ellenőrzés pedig a legfontosabb a kommunista társadalom első fázisának elindításában. A gazdasági rendszabályok véghezvitelére a nép valamennyi osztályából tehetséges szervezőket kell kiemelni, a szocializmus felé történő további lépések csak a proletárok, félproletárok jelentőségének növelése útján válnak lehetségessé. Lenin tehát nem a szociáldemokraták módján állott ki az adott helyzetben az államkapitalizmus mellé, nem a szocializmus kapitalizmuson belüli átnövési, evolúciós fejlődését hirdette, tovább ment a polgári demokratikus köztársaság mensevik koncepciójánál.

A proletariátus azonban "az igazgatás művészetét semmiféle könyvből nem tanulhatja meg".²⁰ Szüksége van jó szervezőkre a bankszakmában és a vállalatok egyesítése terén, márpedig ezen a téren a tőkéseknek szellemi fölényük és szervezettségük mellett - több tapasztalatuk van. Mindenekelőtt el kell sajátítani a kapitalista technika és kultúra minden vívmányát, amelyeket viszont csak a polgári szakemberektől lehet megtanulni. A polgári szakemberek felhasználásának kérdése így szorosan kapcsolódik az államkapitalizmus szélesebb problémaköréhez, pontosabban annak gyakorlati megvalósításához. A "Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?" c. októberi írásában

ekkor fogalmazza meg először azt a gondolatot, hogy - eltérve az általános egalitárius felfogástól - a szakembereknek ideiglenesen meg kell hagyni magasabb fizetéseiket. Az egész tőkésosztály a legmakacsabb ellenállást fogja kifejteni, de az egész nép szovjetekbe ("a végre felfedezett politikai forma, amelyben a munka gazdasági felszabadítása lehetőségessé vált"²¹) való szervezése útján megtöri azt a proletariátus. Lenin az "Állam és forradalom"-ban a gazdaság és demokrácia kapcsolatát vizsgálva kijelenti: "a demokratizmus más jelenségekkel együttvéve befolyást gyakorol a gazdaságra, előbbre viszi annak átalakítását és maga is változik a gazdasági fejlődés hatására".²²

Lenin egész 1917 októbere előtt gazdaságpolitikai koncepciójának alapja tehát az a felismerés, hogy Oroszországban nem valósítható meg egycsapásra és közvetlenül a szocializmus, ám megvalósítható több olyan átmeneti intézkedés, amely összességében biztosítja az átmenetet a szocializmushoz. Ehhez Oroszországot a fejlett tőkésországok - elsősorban Németország - államkapitalista szervezettségének fokára kell emelni, az oroszországi forradalom adta új tartalommal. A marxizmust alkalmazni kellett egy gazdaságilag és politikailag viszonylag elmaradott ország körülményeihez (az már az objektív helyzet sajnálatos következménye volt, hogy röviddel a hatalom megragadása után a marxi eszme voluntarista aspektusai már előtérbe kerültek). Lenin tehát kidolgozta a tudatos szocialista kisebbség által végrehajtott és a nem szocialista elemek által támogatott hatalomátvétel elméletét a rendkívül egyenlőtlenül fejlett kapitalista ország körülményei között. Ezen nézet szerint hiba lett volna a gazdasági és társadalmi helyzet megérlelődésére várni, ezt a folyamatot majd a hatalomátvétel után biztosítják. A különbség Marx és Lenin között éppen az, hogy míg Marx feltételezte az alapvető gazdasági forradalom szükségszerűségét a politikai forradalmat megelőzően, Lenin azt a politikai hatalom megragadása után látta megvalósíthatónak.²³

A kapitalizmus valódi történeti fázisaként értékelt lenini államkapitalizmus (fontos ezt hangsúlyozni, mert a két világháború között Leninnek az

állammonopolista kapitalizmusra vonatkozó utmutatásait nemhogy továbbfejlesztették, hanem elhanyagolták, ill. eltorzították annak értelmét)²⁴ a szocializmus szervezeti és anyagi előkészítését jelenti. A szervezettség megteremtése érdekében látja szükségesnek Lenin az államkapitalista formák átvételét, amelyek 1917 októbere előtt még csak a fejlett termelőerők spon-tán működésének szabályozásaként jelentkeznek. A nemzetközi és magyar történeti, közgazdasági irodalom régóta vitázik az államkapitalizmus tágabb és szűkebb értelmezésén. E vitához a dolgozat azzal járul hozzá, hogy egyrészt kimutatja Lenin 1917 októbere előtti írásaiban elsősorban az ál-lamkapitalizmus tágabb értelmezéséről van szó; másrészt utal a szocialista forradalom győzelmé után - nagy viták közepette - továbbfejlesztett elmé-leti és gyakorlati rendszer azon elemeire, amelyek megtalálhatók már ezen periódusban is.

Írásai 1917 októbere előtt tulajdonképpen propagandisztikus jelentő-ségűek maradtak. Az oroszországi polgári demokratikus és szocialista forra-dalmak közötti rövid időszakra javasolt intézkedéseit a köztársasági kormány még forradalmi szituációban sem hajtotta végre, mert ez a kormány sohasem lett "forradalmian demokratikus". Lenin azonban bizott benne, hogy Orosz-ország a leggyengébb láncszemnek bizonyul az egyenlőtlenül fejlődő imper-ialista országok között, így az oroszországi forradalom a világforradalom első állomása lesz, vagyis a sokkal fejlettebb nyugati országok segítenek majd a szocializmus építésének hatalmas feladatában. Ugy vélte, hogy a forradal-mi szocializmus feladata utat mutatni a fejlettebb országok késedelmeskedő proletariátusának, s nem helyes passzívan várni, vagy eljátszani a polgári demokratikus forradalom balszárnyának szerepét. A szocializmus végleges győ-zelme egyetlen országban - az elmaradottság miatt, valamint amiatt, hogy a tőkét legyőzni csak nemzetközi méretekben lehetséges - lehetetlen, de addig is, míg a munkás-világforradalom bekövetkezik: az alapok megszilárdítása, s a további előrehaladás érdekében át kell venni a fejlett országok tapasztar-latából a legjobb mintákat. Az államkapitalista módszereket Lenin nemcsak

felhasználhatóaknak vélte a szocialista gazdálkodás számára, hanem azokat - az államhatalom jellegének megváltozása utáni időszakra vonatkozóan - a szocializmus közgazdasági értelemben vett megalapozásaként értelmezte. "Mert a szocializmus nem egyéb, mint az államkapitalista monopólium után következő lépés. Vagy más szóval: a szocializmus nem más, mint államkapitalista monopólium, mely az egész népet szolgálja és ennyiben már meg is szűnt kapitalista monopólium lenni".²⁵

A legnagyobb nehézséget 1917 októbere után a - Lenin kifejezésével - "gazdasági erőnk és politikai erőnk közötti diszharmónia"²⁶ leküzdése jelentette, valamint a gazdasági és politika közti azon szándék, mely az elmaradott kapitalizmus és a dezintegrált gazdasági-társadalmi struktúra következménye volt. Mert: "mi ismerjük a szocializmust, de nem tudjuk, hogyan kell megszervezni milliós méretekben, nincsenek ismereteink a termelés és a termékelosztás terén".²⁷ A szervezettség megteremtése érdekében tartja Lenin szükségesnek egyfelől az államkapitalista szektor létét, másfelől formáinak átvételét. Szűkebb értelemben az átmeneti gazdaság egyik szektoraként értelmezi, tágabb értelemben gazdaságpolitikai rendszabályokat, módszereket, a proletárhatalom ellenőrzését a tőkés szektor fölött, egy túlnyomórészt paraszti jellegű országban a szocialista állam ellenőrző és szabályozó tevékenységét jelenti a lenini államkapitalizmus.

A szakirodalom²⁸ hangsúlyozza ugyan az államkapitalizmus lenini koncepciójának e két fontos tartalmi összetevőjét, a kettő közti lényegi különbségét, de kevésbé tárja föl a közöttük meglévő szoros kapcsolatot, történetiségében, folyamatszerűségében nem vizsgálja a kérdést, s tisztán a szektorális rész visszafejlődésére, jelentéktelen voltára, ill. a történelmi körülményekre, a külpolitikai helyzetre vezeti vissza az államkapitalizmus oroszországi, így szovjetunióbeli meghiusulását is. Az államkapitalista átmenet megvalósulásának pedig két feltétele van: 1. a tőke fogadja el az új jellegű állam fennhatóságát, 2. másrészt - és erre a faktorra viszonylag

kis figyelmet fordítunk - a munkásosztálynak és pártjának eléggé érettnak és alkalmasnak kell lennie a feladatok végrehajtására. A kedvezőtlen külpolitikai helyzet hatása inkább ott mutatkozott meg, hogy olyan negatív folyamatokat indított el ill. erősített fel a belső fejlődésben, amelyekkel - a problémakör egzaktabb feltárása végett - véleményünk szerint többet kellene foglalkoznunk. Mert mint Lenin írta később, a proletárállamban az államkapitalista szabályozás sikere "nem csak az államhatalomtól függ, hanem méginkább a proletariátus és általában a dolgozó tömegek érettségének fokától, továbbá a kultúra színvonalától".²⁹

Amikor Lenin 1918-ban az államkapitalizmus szükségességéről vagy hasznosságáról beszél, nem a tőkés gazdasággal való modus vivendi-re gondol (a "baloldali kommunisták" számára az "államkapitalizmus" madárijesztője), hanem az államkapitalista módszerek, tapasztalatok, gazdaság szervezési elvek alkalmazására a proletárállam által az állami szektoron belül, és a kisártermelőkkel, mindenekelőtt a parasztsággal való kapcsolatában. Az első tételt - a szocializmus elképzelhetetlen a korszerű (így tőkés) nagyipari termelés technikájának és módszereinek átvétele nélkül - már megtalálhatjuk Lenin gondolatmenetében 1917 októbere előtt is. Az államkapitalista módszerek, tapasztalatok fontosságának felismerése a kisártermelés tengerének állami szabályozásában viszont - a gyakorlat által felvetett problémára való azonnali reagálásként - a korszak terméke. Az államkapitalizmus a kispolgári anarchiával szemben is a rend és a szervezetség színműjeként szerepel.

Az államkapitalista szabályozás módszereit Lenin ekkor még nem piaci jellegűeknek képzelte el - még a kisártermelő szektorral szemben sem -, ami összefüggésben volt azzal, hogy 1918-ban csak az általános kérdések felvetésére, az elvont elvek meghirdetésére maradt ideje. Ugyanakkor sok más korabeli kommunista vezetőnél és teoretikusnál világosabban látta nemcsak az ár- és pénzviszonyok normalizálásának, hanem fenntartásának szükségszerűségét is a hatalom átvétele utáni első időszakban.³⁰

S "termelési-szervezési szemlélete" révén korán eltért a korábban elkép-

zelt és az elvi nyilatkozatokban továbbra is meghirdetett alapelvektől. A "baloldali kommunisták" (Buharin, Preobrazsenszkij, Radek, Obolenszkij, Larin, Miljutyin stb.) azzal vádolták Lenint, hogy az államkapitalizmus felé halad. Lenin "A "baloldali" gyerekeségről és a kispolgáriságról" c. munkájában szellemes választ adott. Visszautasította, hogy az államkapitalizmus vádja egyáltalán vád lenne. Véleménye szerint az államkapitalizmus előrehaladást jelentene az adott helyzetben, mert a valóságos ellentét nem az államkapitalizmus és a szocializmus között van, hanem egyfelől a szocializmus, másfelől a tőkés és kispolgárok fenyegető szövetsége között. A "baloldali kommunisták" -kal a fegyelem és az ellenőrzés kérdésében már az első hónapokban nézeteltérésre került sor, a gyakorlatiasság és a szakszerűség jelszava nem örvendett különösebb népszerűségnek a forradalmárok körében. Nem csupán Leninnek a fegyelem fontosságára vonatkozó észrevételeit utasították vissza, de az anyagi ösztönzést, a darabbért és a polgári szakemberek különlegesen kedvező helyzetének biztosítását is elvetették. Pedig 1917 és 1921 között az oroszországi helyzetet a nagymérvű anarchia, az elementáris kóosz jellemezte. A központi rendeleteknek a helyi hatóságok - még a kommunista vezetőségek is - csak akkor engedelmeskedtek, ha az tetszett nekik. A rendeletek gyakran zavarosak és ellentmondásosak voltak, részben tisztán a tapasztalatlan-
ság miatt, részben pedig azért, mivel a régi államapparátus szétzúzása tulságosan jól sikerült a bürokratizmus elleni harcban. Bár a munkásellenőrzésről az ipar munkásirányítására való áttéréssel foglalkoztak a legtöbbet, "gyámoltalanok, tapogatózó és alkalmászzerűek az ipar munkásellenőrzéséről szóló első rendeleteink és utasításaink, a hogyanra nem válaszoltunk"³¹ - írta Lenin. A baloldali ellenzék azonban ebben az időszakban tovább bírálta azokat az intézkedéseket, melyek a centralizáció és az egyszemélyi vezetés útján igyekeztek megszilárdítani a fegyelmet.

A termelés és a termékek elosztásának nyilvántartását és ellenőrzését a szovjethatalom kénytelen volt uzzal kezdeni, hogy szervezett harcot indítson a gazdag és vagyonos osztályok ellen. A bolsevik párt kezdetben a bankokkal való megegyezés útján akart haladni, kölcsönöket

adott nekik a vállalatok finanszírozására (1917. december 4-től a magánbankok államosításáig 68 millió rubelt kaptak).³²

Ez "naiv, bizonyos értelemben hibás volt, de helyes volt benne az, hogy az államhatalom - proletariátus - kísérletet tett arra, hogy az új társadalmi viszonyokra való áttérést ... az akkori viszonyokhoz való legnagyobb fokú alkalmazkodással, ... fokozatosan és különösebb rombolás nélkül hajtsa végre."³³ A burzsoázia az ő érdekei szempontjából szintén helyes stratégiával válaszolt, a proletárforrádalom győzelme napján gazdasági helyzete még nem ingott meg, teljesen birtokában volt gazdasági és szellemi erőinek, öntudatosabb volt, mint valaha, mert először volt önálló és független (Kautsky: a szocialista forradalom másnapján a trüszterek szervezői nem fognak tétlenül ülni). Sajátos paradoxon, hogy a bolsevik párt vezetése - Leninnel együtt - 1917 októbere után, Leninnek a szocialista forradalom előtt kifejtett, a fokozatosságra épülő tervezete ellenére, a szocializmusra való közvetlen áttérés szellemében cselekedett. Mert "a földkérdéssel szorosan összefonódik az ipar kérdése, az agrárforradalom mellett a tőkés viszonyok felszámolásának meg kell történnie"³⁴ (1917 november). Lenin az orosz forradalom tisztán politikai szakaszának, a tőke elleni "vörösgárdista" roham idejének nevezte az 1917 októbere és 1918 eleje közti időszakot, melynek oka tehát nem kizárólag a tőkésosztály ellenállása volt. Az államosítás kezdetben nagymértékben alulról jövő folyamat volt, többsége - több mint kétharmada - 1918 júniusáig helyi döntések alapján történt. Az üzemek 70 %-ában azért következett be, mert vagy nem teljesítették a munkásellenőrzésről kiadott dekrétumot, vagy mert a tulajdonos elmenekült és egyszerűen sorsára hagyta üzemét.³⁵ A burzsoázia megtagadta a bolsevik államhatalmat, rákényszerítette azt, hogy a harcot a "lenni vagy nem lenni" kérdésére vigye át, de - és ennek napjainkig is tartó hatása van - a szocialisták közül sokan a szocialista forradalom által megteremtett szabadságot nem a felismert szükségszerűségként értelmezték, hanem olyan lehetőségként, mely által az új társadalom építésében kizárólag az óhaj és az igazságos társadalmi be rendezkedésről alkotott elképzeléseket kell mérvadónak tekinteni (egy

- már a szocialista forradalom előtt is jelentkező - balos türelmetlenséget jelentett tehát az effajta szabadság-interpretáció).

Szovjet-Oroszországban a munkások, illetve a hivatalnokok, a műszaki személyzet, a technikusok, gazdatisztek stb. között éles szakadás következett be, "a szakemberek közül tizeket és százakat"(1) "sikertült bevonnunk a munkába és átnevelnünk" - írta Lenin 1920 márciusában. Ezeknek a rétegeknek a szabotázsja súlyosan gátolta a termelést, az ellentét mind az intellektuél rétegre, mind a proletariátusra nézve végzetesnek bizonyult. A szaktudás és a társadalmi megbízhatóság ellenmondását habozás nélkül az utóbbi javára oldották meg, de nem kis áron.³⁶ "Hogy 1918-ban hogyan vonták be nálunk a burzsoáziát, jól tudjuk"³⁷ (szabadságvesztéssel, minden vagyonuk elkobzásával fenyegetve) - írta Lenin 1922. márciusában, utalva arra is, hogy a szovjethatalom akkoriban már más módszereket alkalmaz a burzsoáziával kapcsolatban. Az értelmiség arra az időre valóban két részre szakadt. Egyik része (családostul 1,5 - 2 millió ember)³⁸ részben önszántából, részben a tömeges száműzések eredményeképpen emigráns lett (1921 és 1931 között 18-20 %-uk hazatelepült),³⁹ másik része pedig 1922-től kezdve nagy lendülettel munkához látott a szovjetapparátus különböző területein.⁴⁰ (A káderképzések megoldásában mindazonáltal kevésbé támaszkodhattak a régi szakemberekre, mert azok nagyon kevesen voltak és még kevesebben maradtak a forradalom és polgárháború után.) Ha a szocialista forradalom egyidejűleg győzött volna az egész világon (vagy legalábbis több fejlett országban), sokkal könnyebb feladat lenne a legjobb szakemberek bevonása - írta Lenin (1920 májusában pedig Buharinnak "Az átmeneti időszak gazdasága" c. könyvéhez írott széljegyzeteiben olyan megszorításokkal él, amelyek kizárják az államkapitalista átmeneti forma alkalmazását Szovjet-Oroszország akkori helyzetében. Mint megjegyezte: "Ez lehetséges, például 2-3 kisebb államban, ha előzőleg a munkások teljes győzelmét aratnak a 4-5 legnagyobb és legfejlettebben".)⁴¹

Az 1918 március - április - májusi "békés" időszak kedvező feltételeket biztosított a munkáellenőrzési szervek számára. Ekkor azonban még nem

lehetett eleget tenni az államkapitalista ellenőrzés másik fontos követelményének, annak, hogy a szocialista állam a tőkészekkel kötött megállapodás révén közvetlenül is alárendelje ezeket a szocialista építés feladatainak, hogy megteremtse működésük ellenőrzésének és tervezésének direkt módszereit.⁴² Olyannyira nem, hogy pl. a szovjet kormány, mivel koncessziós javaslatokra sem Európából, sem Amerikából nem kapott érdemi választ: 1919. február 4.-i rádiónyilatkozatában kijelentette - kész koncessziókat adni a kapitalisták által megszabott feltételekkel.⁴³ A bolsevikok reményei a munkás-világforradalom közeli bekövetkezésére vonatkozóan - melyre egész taktikájukat építették - ui. nem teljesültek. A szocializmusba való "ugrás" 10 évre vagy még hosszabb időre kiterjed - írja Lenin már 1918 márciusában! Annál is fontosabb ennek tudatosítása, mert a nyilvántartás és ellenőrzés megszervezése, a termelés proletár szabályozása erősen elmaradt a kisajátítók közvetlen kisajátításának munkájától, így a további támadás sikere érdekében "le kell állítani" a támadást. A burzsoáziával való gazdasági harcban nincs pénz a proletariátusnak, s "a régi bankjegyek borzasztóan hatnak és veszélyesek, mert a burzsoázia, amely őrzi ezeket a pénzkészleteket, továbbra is gazdasági hatalmon marad".⁴⁴ A szovjethatalom még 1793, 1871 szintjén sem érte el a nyilvántartást és ellenőrzést, nincs állami méretekben történő nyilvántartás és ellenőrzés, vagy ennek alapjai, s ezért szükség van a burzsoá és a burzsoá alapon megmaradt munkás szervezetekkel való kompromisszumra, ill. a szakembereknek magas illetmény adására. A kompromisszumok szükségesek, mint a lassabb, de egyben biztosabb haladásnak egyetlen biztosítéka.

A munkások nem ellenőrzik kellőképpen az értelmiségiek szervezőmunkáját, még nem eléggé biznak erejükben, az évszázados hagyomány folytán túlságosan hozzászoktak ahhoz, hogy a felülről jövő utasításokat lessék, félénkek, - még mindig meg vannak győződve arról, hogy az államot csak a "felsőbbrendűek" tudják kormányozni - állapítja meg Lenin. A munkások áttérítése az új álláspontra: a hatalom mi vagyunk - nehéz,

nehezebb, mint tapasztalt hivatalnokokat beállítani (1). Az ellenőrzést azonban nemcsak a kapitalisták elenyésző kisebbsége, hanem a "kapitalizmus által mélységesen demoralizált munkások" felett is kell gyakorolni. Elsősorban a szakszervezetekre hárul a felelősség az egész gazdasági életnek szocialista alapon való újjászervezéséért, a szovjeteknek pedig olyan szervekké kell válniuk, amelyek szabályozzák Oroszország egész termelését. "A szakszervezetek nélkül egy hónapig se tartottuk volna magunkat"⁴⁵ (1919 április), mert ezek állnak legközelebb a termeléshez és mert ezek vezetik a munkások millióinak legnagyobb tömegeit. Lépéseket tesznek a teljesítménybér, a Taylor-rendszer (ha a munkások elég öntudatosak lesznek, és helyes irányba terelik a Taylor-rendszer alkalmazását, lehetővé válik a napi 6 óra fizikai munka és 4 óra államvezetési tevékenység) bevezetésére, a bérek arányítására a gyár munkájának általános eredményeivel, illetve a vasuti és vízi közlekedés forgalmi eredményeivel (ez tkp. a termelési érdekelttség, s az önálló elszámolás egyik alapelve).

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetben a legfőbb gond az ipar megóvása, az ipari nagyüzemek szervezete útján - ez pedig jelenleg csak az államkapitalizmus mellett lehetséges, a helyreállítás és nyilvántartás elengedhetetlen feltétele pedig a munkásellenőrzés - írja Lenin 1918 májusában. Míg a szakszervezetek az első hónapokban még nem állottak bolsevik ellenőrzés alatt, addig számos üzemi bizottság igen. Az utóbbiak viszont - az ellenőrzés ellenére is - csak a gyári munkáság helyi érdekeit képviselték; Carr megállapítása szerint "a munkásellenőrzés mint a rombolás eszköze tett nagy szolgálatot a forradalom ügyének". Leninnek sikerült a munkástanácsok néhány tuzsáját így is lenyesegetni, egyesítve őket a szakszervezetekkel, melyeket fokozatosan szoros pártellenőrzés alá vontak.⁴⁶ Nagy egyetértéssel figyelte Lenin a bőrösök, a textilesek, a cukorgyári és a dohánygyári munkások tevékenységét (Oroszország legkiválóbb munkásainak nevezte őket), akik hozzákezdtek ahhoz, hogy tanuljanak a tőkés szervezőktől, a vezető mérnököktől, a műszaki szakemberektől, mert megértették, hogy ebben van a legtöbb szocializmus.

(A szocializmus = szovjethatalom + a vasutak porosz rendeletre, amerikai technika és trösztök szervezése, svájci-amerikai könyvtárügyi rendszer etc.)⁴⁷ A kohászatban és a gépgyártásban lassabban megyez a folyamat, mert az egyrészt nehezebb (a könnyebb végén kezdték el a munkások, s fokozatosan térnek át a nehezebbjére), másrészt azért, mert Oroszországban nem nagyok az élenjáró és öntudatos munkások rétegei.

A burzsoázia - különösen a nagyszámu kis- és parasztburzsoázia - a nyilvántartás és ellenörzés terén (gabonamonopólium) harcolt a legkómolyabban. Nem sikerült legyözni a kispolgári ösztönösséget, márpedig a forradalom menetének magva attól függ: a proletár fegyelem és szervezetség gyöz-e, vagy pedig a kispolgári tulajdonosok ösztönössége, mely Oroszországban különösen erős. A szovjethatalom ellenségei már nem anyyra a tókések és a földbirtokosok, hanem a spekulánsok és a bürokráták - írta Lenin. Oroszországban törvény szerint állami gabonamonopólium van, de a spekuláció az állami monopólium helyett betör a társadalmi és gazdasági élet minden hasadékán. "Az államkapitalizmus burkát (gabonamonopólium, ellenörzött vállalkozók és kereskedők, burzsoá szövetkezetiek) hol itt, hol ott áttörik a spekulánsok, a spekuláció fő cikke pedig a gabona."⁴⁸ Mert a gabonamonopólium és a gabonabeszolgáltatás bevezetése önmagában még nem sokat számít, az, hogy a paraszt az állam rendelkezésére bocsájítja e az élelmiszert vagy sem, teljesen attól függ, mekkora tekintélye van előtte a fennálló államhatalomnak, elég erősnek tartja-e azt⁴⁹ (márpedig ebben az időszakban Szovjet-Oroszország nagy része nem állt a kormány fennhatósága alatt). Mivel a mezőgazdasági technika a proletárforradalom kezdete után még hosszú ideig tartani fogja magát, illetve "a kistulajdonosok erősebbek, mint a szocialista gazdasági termelés",⁵⁰ a szovjetgazdaságoknak segíteniük (sic!) kell a parasztot, s az 1918. nov. 2.-án kiutalt milliárdos állami segélyből csak akkor kaphatnak, ha közelebb kerülnek a parasztok életéhez. A szovjetgazdaságok (2000 kommuna és 4000 artyel) nagy részét - tényleges felosztás

céljából - át kell adni a parasztnak - mondja ki Lenin 1919 novemberében az OK/b/P VIII. összoroszoszági konferenciáján. Nem az a fontos tehát, milyen mértékben szocialista jellegűek a gazdasági élet külső formái, hanem kizárólag az, hogy milyen mértékben sikerül a proletáriátusnak valóban uralma alá vetni a gazdasági apparátust.⁵¹

A proletárdiktatura nem tudott megbirkózni az áru- és pénzgazdálkodás megkövetelte feladatokkal, így a feladat: "a pénz megszüntetésének előkészítése a burzsoá rablás ellen, a bankok államosítása egy magában nem elég"⁵². Nyilvántartásba kell venni mindent, nacionalizálni kell mindent, hogy szabályozni lehessen az iparcikkek elosztását, nagy "keresztes" hadjáratokat kell szervezni a gabona és a fűtőanyag helyes elosztására - ismerte fel Lenin. A polgárháboru kitörése és a hadikommunizmus (a beszoigáltatás és a falu iparcikkokkal való "tervszerű" ellátása "azon elv alapján, hogy aki többet adott feleslegeiből az államnak, az kevesebbet vagy semmit sem kap az államtól"⁵³) szükségzerű bevezetése lehetetlenné tették az áru és pénzviszonyok fenntartására vonatkozó szándékok valórováltását. A pénzforgalom felszámolását azonban nagyon széles körben - főként a "baloldali kommunisták" körében - a gazdaságpolitika céljaként jelölték meg. Felfogásukban az áru-pénzviszony a szocialista gazdasággal szemben idegen, ami a nem szocialista szektor jelenlétéből ered, másrészt az áru-pénzviszony és a piac - ezek a tervgazdasággal ellentétes gazdasági jelenségek - az összönösséget képviselik. Lenin látta az okok mibenlétét, tisztában volt azszal, mi szülte a hadikommunizmust, és azzal, hogy az nem a fejlődés normális szakasza. Mindazonáltal megengedhetőnek tartott egy olyan gondolatot, hogy ez a különös helyzet több is lehet, mint egy epizód.⁵⁴

Igy vált ketté a szándék és a lehetőség. A társadalmisítás vagy kisajátítás, az áru-pénzviszony vagy a kommunizmusra való áttérés alternatíváit nem a gyakorlat - vagy akár a párton belüli elmélet vita - döntötték el, hanem a proletárdiktaturával szemben ellenséges belföldi és

külföldi erők katonai fellépése. Lenin 1922-ben igen frappánsan foglalja össze a nyugat-európai hatalmak háborús tevékenységének "eredményét": "... végeredményben feladatukat csak részben oldották meg. A forradalom teremtette új rendet nem döntötték meg, de arra nem adtak neki lehetőséget, hogy azonnal olyan lépést tegyen előre, amely igazolta volna a szocialisták jóváindulásait."⁵⁵

1. A.Nove: A Szovjetunió gazdaságtörténete
Bp. 1971. 13.o.,16.o.
2. J.Ciepielewski: A Szovjetunió gazdaságtörténete
Kossuth 1977. 55.o.
3. A baloldali eszerek agrárprogramja, lásd LÖM 34.két.
427-432.o. (a 242 választói utasítás)
4. LÖM 32. két. 395. o. Kossuth Bp. 1974.
5. Majakovszkij Vél. Művei Európa 1977. 252.o.
6. LÖM 34.két. 193.o.
7. A.G.Meyer: Leninism Harvard Univ. Press, Cambridge,
Massachusetts 1957. 192 o.
8. A.Nove: A Szovjetunió gazdaságtörténete 49.o.
9. LÖM 32.két. 247.o.
10. LÖM 31.két. 419.o.
11. LÖM 31.két. 165. o.
12. A.Nove: A Szovjetunió gazdaságtörténete 24.o.
13. LÖM 32.két. 293.o.
14. A.G.Meyer: Leninism 188.o.
15. Ez a lenini államkapitalizmus lényegi vonása, melyet a német
Planwirtschaft, a francia une économie dirigée és az angol plan-
ning fejez ki
16. E.H.Carr: The Bolshevik Revolution 1917-1923, vol.2. London
Macmillan, 1952. 364.o.
17. I.Deutscher: A befejezetlen forradalom Bp. 1969 Kossuth:33.o.
18. LÖM 34. két. 402. o.
19. de ahogy Hilferding mondja: "a nacionalizálásnak nem kell ki-
terjednie a nagyszámu paraszti és kisüzemre, mert ezeket a nagy-
ipar államosítása közvetve társadalmositja"; R.Hilferding:
A finánczóke KJK 1959. 487.o.
20. LÖM 31. két. 109. o.

21. MEM 17.köt. 312. o. Bp. 1968.
22. LÖM 33.köt. 71-72.o.
23. A.G.Meyer: Leninism 208-209.o.
24. Állammonopolista kapitalizmus Kossuth 1970. 27.o.
25. LÖM 34.köt. 193. o.
26. LÖM 36. kötet. 287.o.
27. LÖM 36.köt. 247.o.
28. Szamuely László, Barla-Szabó Ödön, Berend T. Iván, Tolnai György stb., ill. E.V.Juffereva, I.J.Trifonov, I.D.Brin, A.G.Szeid-Guszejnov, A.I.Kosszov, A.J.Leyin, M.V.Zaharova, M.K.Vaszjutyin stb. idevonatkozó munkái
29. LÖM 44.köt.332.o.
30. Wlodzimierz Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái KJK 1967. 33.o.
31. LÖM 38. kötet. 136.o.
32. E.V. Juffereva: Leninszkoje ucsenyije o goszkapitalizme v perehodnij period k szocializmu Moszkva 1969. 32.o.
33. LÖM 44.köt. 201.o.
34. LÖM 35.köt. 114.o.
35. Hegedüs András: V.I.Lenin és a szocializmus gazdálkodási rendszerének alternatívái Közgazdasági Szemle 1970.4.477.o.
36. Varga Jenő: A proletárdiktatura gazdaságpolitikája, Kossuth 1976. 252.o.
37. LÖM 45.köt. 98.o.
38. LÖM 44.köt. 5.o.
39. I.J.Trifonov: A szovjet társadalom forradalmi átalakulása 1917-1936 Kossuth 1979. 136.o.
40. N.Valentinov: The NEP and the Party Crisis after the death of Lenin München 1971.2.o.
41. V.I.Lenin: Zamecsanyija na knyigu N.I. Buharina: "Ekonomika perehodnovo perioda" 396.o., idézi Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok KJK 1979.123.o.

42. Barla-Szabó Ödön: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban, Kossuth 1971. 33.o.
43. I.D.Brin: GoszudarsztvennŰ kapitalizm v SZSZSZR v perehodnij period ot kapitalizma k szocializmu Irkutzk 1959. 24-26.o.
44. LÖM 36.köt. 333.o.
45. LÖM 38.köt. 137.o.
46. A.Nove: A Szovjetunió gazdaságtörténete 60.o., 71.o.
47. LÖM 36.köt. 521.o.† maga Lenin is például K.Ballod német szocialista professzor könyvét elolvasva ismerte fel 1919-ben a villamosítás jelentőségét, E.H.Carr: The Bolshevik Revolution vol.2. 372.o.
48. LÖM 36.köt. 277.o.
49. Varga Jenő: A proletárdiktatura gazdaságpolitikája 262.o.
50. LÖM 42.köt. 33.o.
51. Lukács György: Lenin Bp. 1970. 98.o.
52. LÖM 38.köt. 97.o.
53. Az 1926-os vita az értéktörvényről a Szovjetunióban. Politikai gazdaságtan füzetek 25. 71.o.
54. Wladzimierz Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. KJK 1967. 33.o.
55. LÖM 45.köt. 398.o.

OTDK 1981 (Szeged)

Nívódíj:

- Béres Mária (régészet): Egy különleges Árpád-kori kemence-típus
- Dányi László (történelem): Az államkapitalizmus Lenin írásaiban
1917 októbere előtt
- Juhász Márta (történelem): A kalocsei érseki uradalom gazdálkodása
az 1890-es években

Első díj és a zsűri dicsérete:

- Horváth Ágnes (történelem): Sidonius Apollinaris levelezési kapcsolatai
- Kóbor Márta (történelem): Wilhelm Dilthey történetiszemlélete és me-
todikája
- Tari Edit (régészet): Egy későközépkori "kút" anyagának néhány
problémája

Első díj:

- Demus Mária (klasszika-filológia): Adalékok Paulinus Nolanus 43. leve-
lének a datálásához
- Tóth Ilona (történelem): Adalékok a kelta Epona istennő pannónia
kultuszához

Második díj:

- Keserü Imre (történelem): Konceptiók egy új baloldali létrehozására
az NSZK-ban

- Vincze Marietta (történelem): A hajdu-szabadsággal bíró katonaparaszti
elemek kiváltságainak megnyirbálása és
osztályharca Zala megyében (1686-1767)

- Vörös Gabriella (régészet): Adatok a szarmata-kori női viselethez

Fk: Dr. Serfőző Lajos

Készült a JATE Sokszorosító Üzemében, Szeged
Engedélyszám: 5/83. Méret: B/5
Példányszám: 200 Fv: Lengyel Gábor